Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Науково-дослідний інститут українознавства

Матеріали
Всеукраїнської наукової конференції
«ОБ'ЄДНАНІ ГРУШЕВСЬКИМ: УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В КИЇВСЬКОМУ ТА ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТАХ»,
присвяченої 160-й річниці з дня народження М.С. Грушевського
(м. Київ, 29 вересня 2026 р.)

Тернопіль, 2026

Рекомендовано до друку Вченою радою НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка, протокол № 9 від 22.10.2026 р.

Об’єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 160-й річниці з дня народження М.С. Грушевського (м. Київ, НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 29 вересня 2026 р.). Тернопіль: Вид-во «Джура». 152 с.

ISBN 978–966–185–233–3

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Об’єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах», яка відбулася в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 29 вересня 2026 року, в день 160-й річниці академіка М.С. Грушевського. Доповіді та повідомлення конференції містять результати міждисциплінарних досліджень, що відбивають внесок Михайла Грушевського у розвиток сучасного українознавства.

Конференцію організовано та проведено в ході реалізації ініціативної НДР 26ІФ079-01 «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах» (наук. керівник – К.В. Настояща, 2026 р.).

ISBN 978–966–185–233–3

© НДІ українознавства КНУ
імені Тараса Шевченка, 2026
© Вид-во «Джура», оригінал-
макет, 2026
© Автори тез, 2026

ЗМІСТ

Спільне звернення учасників Всеукраїнської наукової конференції «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах» і Вченої ради Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка 6

Галина Александрова. Постать М. П. Дашкевича в рецепції М.С. Грушевського 10

Ганна Богданович, Кирило Дзігора, Роман Додонов. Матеріали про М.С. Грушевського з фондів Наукового архіву Науково-дослідного інституту українознавства 15

Ангеліна Ганжа. Лінгвальна специфіка медіапортрета Катерини Грушевської (за матеріалами проєкту І.Д. Фаріон "Ген українців") 23

Ірина Грабовська, Ірина Гулейкова, Софія Компаніченко. Музейні практики формування української ідентичності (на прикладі Музею книги і друкарства України) 27

Кирило Грабчак. Праці М. Грушевського у контексті цінностей протоукраїнського етносу часів Київської Русі 31

Сергій Губський. Державотворчі ідеї Михайла Грушевського в практичній діяльності діячів Директорії УНР (1918–1920 рр.) 35

Тетяна Воропаєва, Микола Дроботенко. Теорія і практика розвитку національної ідентичності громадян України у контексті творчої спадщини М.С. Грушевського 45

Роман Додонов. Історична школа М.С. Грушевського: інцидент 1946 р. у Львівському університеті 51
Vira Dodonova. Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian Academy of Sciences 60
Леонід Залізняк. М. Грушевський та раньосередньовічна версія етногенезу українців 69
Світлана Кагамлик. Києво-Печерська лавра в творчому доробку Михайла Грушевського 73
Ростислав Ковальчук. Геополітичні візії М. Грушевського у публіцистиці 1918 р.: чорноморська орієнтації України 78
Валентин Крисаченко. Кримська орда в «Історії України-Руси» М.С. Грушевського: евристика концепції 87
Наталія Кузіна. Редакційна діяльність Михайла Грушевського в «Літературно-науковому віснику» (1907–1919 рр.) 90
Федір Медвідь. Михайло Грушевський як фундатор українознавства (до 160- річчя з дня народження Михайла Грушевського) 94
Катерина Настояща. Львівський період М. Грушевського (1894–1914): будівництво наукової інфраструктури бездержавної нації 99
Любов Отрошко. Національний спротив як життєве кредо Слави Стецько 103
Вікторія Паздрій. Роль Михайла Грушевського у становленні державництва як окцидентальної історіографічної школи 112
Олександр Пономарьов. Маловідомі документи до біографії Степана Ковніра 117

Людмила Сорочук. «Українські народні думи» Катерини Грушевської як підвалини української мілітарної літератури та осмислення української ідентичності 130
Юрій Фігурний. В. Антонович і М. Грушевський – провідні діячі українського національного відродження у другій половині XIX – на початку XX ст.: стосунки вчителя й учня 137
Дмитро Чистяк. «Антологія української літератури» Михайла Грушевського у франкомовному культурному просторі: проблеми та перспективи рецепції 142
Олександр Штоквиш. Історія хвороби та версії щодо смерті М.С. Грушевського 144

СПІЛЬНЕ ЗВЕРНЕННЯ
учасників Всеукраїнської наукової конференції «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах» і Вченої ради Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шановна українська громадо, колеги-науковці,
освітяни, студентство та патріоти України!

У 2026 році українська та світова наукова спільнота відзначає знаменну дату – 160-річчя з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – видатного українського історика, організатора вітчизняної науки, громадсько-політичного та державного діяча, голови Центральної Ради, першого керівника Української Народної Республіки.

Академік М.С. Грушевський посідає виняткове місце в історії українського державотворення та національної свідомості. Як творець монументальної «Історії України-Руси» він довів тяглість та самобутність українського історичного процесу від найдавніших часів до модерної нації, остаточно спростувавши імперські міфи про «спільну колиску» та «один народ». Його концепція генези українського народу стала інтелектуальним підґрунтям для проголошення незалежності України у XX столітті та залишається потужною зброєю у сучасній боротьбі за українську ідентичність і суверенітет.

Для Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Науково-дослідного інституту українознавства постать Михайла Грушевського є особливим орієнтиром. Вихованець та випускник Університету Святого

Володимира, він сформувався як учений під керівництвом видатного історика Володимира Антоновича, а згодом став засновником наукових шкіл у Львові та Києві, очолював Наукове товариство імені Шевченка. Його академічна спадщина, методологічні засади та безкомпромісне служіння Україні слугують дороговказом для сучасної українознавчої науки.

Сьогодні, в умовах повномасштабної агресії російської федерації проти України, боротьба точиться не лише на лінії фронту, а й у сфері смислів, історії та національної пам'яті. Ворог намагається стерти українську ідентичність, переписати минуле та заперечити наше право на власну державність. У цьому протистоянні науковий доробок Михайла Грушевського набуває екзистенційного значення. Його праці заклали міцний науковий фундамент під розуміння того, що Україна – це повноцінна європейська держава з тисячолітньою історією, власним правовим, культурним та соціальним укладом, який докорінно відрізняється від автократичних традицій Московщини.

Учасники конференції і Вчена рада НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка наголошує: популяризація, осмислення та захист спадщини Михайла Грушевського є елементом національної безпеки України.

З нагоди ювілейного року Вчена рада Науково-дослідного інституту українознавства закликає:

– Активізувати фундаментальні та прикладні дослідження наукової, державотворчої й культурно-просвітницької діяльності М.С. Грушевського. НДІ українознавства ініціював і реалізує НДР 26ІФ079-01 «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах».

– Інтегрувати сучасні методики викладання історії та українознавства в закладах загальної середньої та вищої

освіти, спираючись на державотворчу концепцію Михайла Грушевського.

– Організувати серію міжнародних та всеукраїнських конференцій, круглих столів, академічних читань і публічних лекцій, присвячених осмисленню спадщини М.С. Грушевського в умовах російсько-української війни. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка присвячує ювілейній даті три наукових конференції, організатором якої він став, а саме: Всеукраїнська наукова конференція «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах» (м. Київ, 29 вересня), Міжнародний форум «Українці в ЄС: освіта, ідентичність, психологічна стійкість» (м. Брюссель, Королівство Бельгія, 5–6 жовтня), ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Українознавчі рефлексії сучасних соціокультурних процесів» (м. Київ, 15 жовтня).

– Розширити висвітлення постаті Михайла Грушевського через сучасні медіаформати: документальні фільми, подкасти, цифрові виставки, просвітницькі проєкти для молоді.

– Посилити роботу з цифровізації та збереження першоджерел, архівних матеріалів і музейних експонатів, пов'язаних із життям і діяльністю Великого Українознавця.

– Використовувати спадщину М.С. Грушевського для промоції історії України в світі, проведення інформаційно-просвітницьких заходів у провідних університетах і наукових центрах Європи та Америки.

Михайло Грушевський писав: *«Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ нацією, суспільство – державою»*. Його життєвий шлях – це приклад неухильної віри в український народ навіть у найпохмуріші часи репресій, виселень та війни.

Сьогодні українська нація зі зброєю в руках доводить право на своє вільне майбутнє, про яке мріяв і для якого працював Михайло Сергійович. Обов'язок українських науковців – берегти історичну правду, тримати інтелектуальний фронт та утверджувати україноцентричний вектор розвитку науки та освіти.

Пам'ятаємо нашу історію!
Шануємо наших Великих!
Виборюємо наше майбутнє!

Слава Україні!
Героям слава!

Схвалено на засіданні Вченої ради Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, 22 жовтня 2026 року.

Галина Александрова,
доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

ПОСТАТЬ М.П. ДАШКЕВИЧА В РЕЦЕПЦІЇ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Некролог Михайла Грушевського про Миколу Дашкевича (1852–1908) [1] має важливе значення для вивчення наукової біографії цього відомого вченого, літературознавця, історика, професора Університету святого Володимира та визначення його внеску в українознавство. М.С. Грушевський розглянув основні напрями дослідницької діяльності покійного професора, особливо наголосивши на його працях з історії України, української літератури та фольклору. Водночас автор некролога осмислив суперечність між українознавчим спрямуванням наукових зацікавлень М.П. Дашкевича та його обережною громадською позицією.

Характеризуючи особистість ученого, М.С. Грушевський наголошував на його українському походженні, вихованні, наукових інтересах і симпатіях. Проте він критично оцінював небажання М.С. Дашкевича відкрито виявляти свої національно-культурні переконання. На думку автора некролога, обережність ученого обмежувала можливості його безпосередньої участі в українському громадському житті. Однак ця оцінка не применшувала наукових заслуг М.П. Дашкевича, який зробив помітний внесок у дослідження українського історичного минулого, народної творчості та літературної традиції.

Найважливішим складником цього внеску М.С. Грушевський вважав дослідження історії української літератури. Особливе місце він відводив праці М.П. Дашкевича «Отзыв о сочинении Н.И. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1888) [2]. Написана на доручення Петербурзької академії наук як рецензія, вона переросла межі цього жанру та стала самостійним дослідженням розвитку українського письменства XIX ст. М.С. Грушевський розглядав її як найвагоміший внесок М.П. Дашкевича в українознавство.

Принципове значення «Отзыва…» полягало в обґрунтуванні внутрішньої закономірності розвитку української літератури, її художньої своєрідності та історичної самобутності. М.П. Дашкевич прагнув з'ясувати особливості літературного процесу, простежити його основні етапи й визначити роль національного культурного середовища у формуванні письменства. Українська література поставала в його дослідженні не як штучне утворення чи наслідок зовнішніх впливів, а як закономірний продукт історичного розвитку народу.

Для М.С. Грушевського ця праця мала особливу вагу з огляду на тогочасні обставини, коли самостійність української літератури нерідко заперечувалася, а її суспільне функціонування обмежувалося. Дослідження М.П. Дашкевича надавало наукові аргументи на користь історичної правомірності українського письменства. Визнання його самобутності спиралося на аналіз літературних явищ, національної традиції та культурних потреб українського суспільства. Отже, внесок ученого полягав не лише в систематизації літературного матеріалу, а й у фаховому обґрунтуванні права української літератури на самостійний розвиток.

Водночас М.С. Грушевський звертав увагу на суперечливість окремих положень «Отзыва…». Визнаючи

оригінальність українського письменства, М.П. Дашкевич водночас обмежував перспективи його суспільного поширення, віддаючи перевагу загальноросійській літературній мові. Ця непослідовність відображала вплив тогочасних імперських уявлень про культурну ієрархію. Проте вона не перекреслювала наукової цінності дослідження, у якому було аргументовано самобутність української літературної традиції. Саме цю суперечність між науковим визнанням українського письменства та обережністю автора особливо виразно осмислив автор некролога.

М.С. Грушевський акцентував, що важливим продовженням українознавчих студій М. П. Дашкевича стало дослідження творчості І. П. Котляревського. У своїх працях «Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П. Котляревского „Москаль-Чаривнык“» (1893), «Малорусские и другие бурлескные (шутливые) „Энеиды“» (1898) та «Старейший список Малороссийской „Энеиды“ И.П. Котляревского» (1901) учений розглядав літературні джерела, жанрові особливості й історію текстів творів, які мали визначальне значення для становлення нової української літератури. Ці праці засвідчували послідовність його зацікавлення українським письменством і прагнення поглибити знання про його джерела та розвиток.

У некролозі М.С. Грушевський звертає увагу й на вагомий внесок М. П. Дашкевича у вивчення історії України. У праці «Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям» (1873) він досліджував політичне та культурне життя Галицько-Волинської держави, спираючись на руські й іноземні свідчення. Розвідка «Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях» (1878) була присвячена історії болоховської землі та суспільним процесам на українських територіях. До цього напряму належала й праця «Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины

упадка» (1885), у якій розглянуто політичні та культурні процеси литовсько-руської доби.

М.С. Грушевський відзначав ерудицію М.П. Дашкевича, його вміння працювати з різнорідними джерелами та увагу до складних питань історичного розвитку. Хоч окремі гіпотези вченого, зокрема щодо зв'язку болоховського руху з пізнішими суспільними явищами, викликали критичні зауваження, але його праці розширювали коло досліджених проблем української історії. Вони засвідчували прагнення з'ясувати особливості політичного устрою, суспільних відносин і культурного життя українських земель у різні історичні періоди.

Автор некролога виокремлює ще один напрям українознавчої діяльності М. П. Дашкевича – вивчення фольклору та історичних пам'яток. У працях «Былины об Алеше-Поповиче и о том, как перевелись богатыри на Руси та Несколько следов общения Южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ее истории, между прочим – в думах» він досліджував епічні сюжети, культурні контакти й можливі історичні підґрунтя народної творчості. До цього кола належала й праця «Олексий Попович думы „Про бурю на Чорному мори"». Звернення до українських дум та інших форм усної традиції свідчило про інтерес ученого до фольклору як джерела для вивчення культурного розвитку й історичних уявлень народу.

Отже, М.П. Дашкевич у рецепції М.С. Грушевського постає як дослідник, який зробив вагомий внесок у розвиток українознавства. Українознавчі зацікавлення М.П. Дашкевича охоплювали історію українських земель, народний епос, українську літературу і міжслов'янські культурні зв'язки. М.С. Грушевський простежив ці напрями в їхній сукупності, показавши, що наукова діяльність ученого сприяла розвитку знань про українське минуле та осмисленню національної своєрідності літератури. Його праці сприяли обґрунтуванню

самобутності українського письменства, поглиблювали знання про історію України.

Література

1. Грушевський М. Микола Дашкевич. 1852 – † 20.1.1908. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. І. С. 145–150.

2. Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». *Отчет о 29 присуждении наград гр. Уварова. Приложение к Запискам Императорской Академии наук*. СПб., 1888. С. 37–306.

Ганна Богданович,
молодший науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

Кирило Дзігора,
PhD в галузі філософії, молодший науковий співробітник
бібліотеки Київського столичного
університету імені Бориса Грінченка

Роман Додонов,
доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

МАТЕРІАЛИ ПРО М.С. ГРУШЕВСЬКОГО З ФОНДІВ НАУКОВОГО АРХІВУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА[1]

Створений у травні 2025 року Науковий архів Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (https://ndiu.knu.ua/archive_site/) містить обширну інформацію про попередні дослідження українознавців, здійснених в Інституті з 1992 по 2006 роки. В контексті ювілейної конференції, присвяченої 160-літтю з дня народження М.С. Грушевського варто звернути увагу на деякі матеріали, що зберігаються в особових фондах Наукового архіву.

Перш за все, проаналізовані документи свідчать, що одразу після проголошення Незалежності в 1991 році відбувалась системна переоцінка ролі та значення

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання прикладної НДР «Створення цифрового архіву українознавчих студій» (№ держреєстрації 0126U002692).

М.С. Грушевського, його наукової спадщини, доробку його історичної школи для розвитку української гуманітаристики. До останніх років існування СРСР у вітчизняній історіографії діяльність академіка не знаходила адекватного висвітлення. «Відзначаючи заслуги М. Грушевського як історика, котрий не вийшов за рамки «буржуазного світогляду», радянські автори, за невеликим винятком, тлумачили його політичну діяльність, зокрема, на посаді голови Центральної ради, як «націоналістичну» та «антинародну» [1]. За кордоном історики або оспівували мудрість і виваженість Грушевського як політика й національного лідера, або критикували його за популізм, «відірваність запропонованої ним програми політичних реформ від обставин і потреб часу, ігнорування культурних здобутків і традицій «освічених українських землевласників». На думку представників цього <останнього> напрямку, він був швидше теоретиком анархії, аніж будівничим суверенної національної держави» [1].

Ознайомившись з працями самого М.С. Грушевського, чисельними публікаціями та спогадами про нього, співробітники українознавчого інституту доклали значних зусиль для реабілітації доброго імені цього дослідника та національного лідера. Починаючи з 1991 року, коли відзначалося 125 річниця від дня народження вченого, кожний ювілей (1996 – 130 років; 2006 – 140 років (меншою мірою); 2016 – 150 років (особливо урочисто); 2026 – 160 років) супроводжувався організованими Інститутом науковими заходами: конференціями, круглими столами, тематичними рубриками в журналі «Українознавство» тощо. В Науковому архіві зберігаються підготочі документи до кожного з цих заходів, програми, резолюції, збірки матеріалів.

Серед документів засновника та першого директора НДІУ Петра Петовича Кононенка нами виявлено рукописний аркуш з фрагментом промови М.С. Грушевського при

оголошенні Четвертого Універсалу Центральної Ради (див. фото 1).

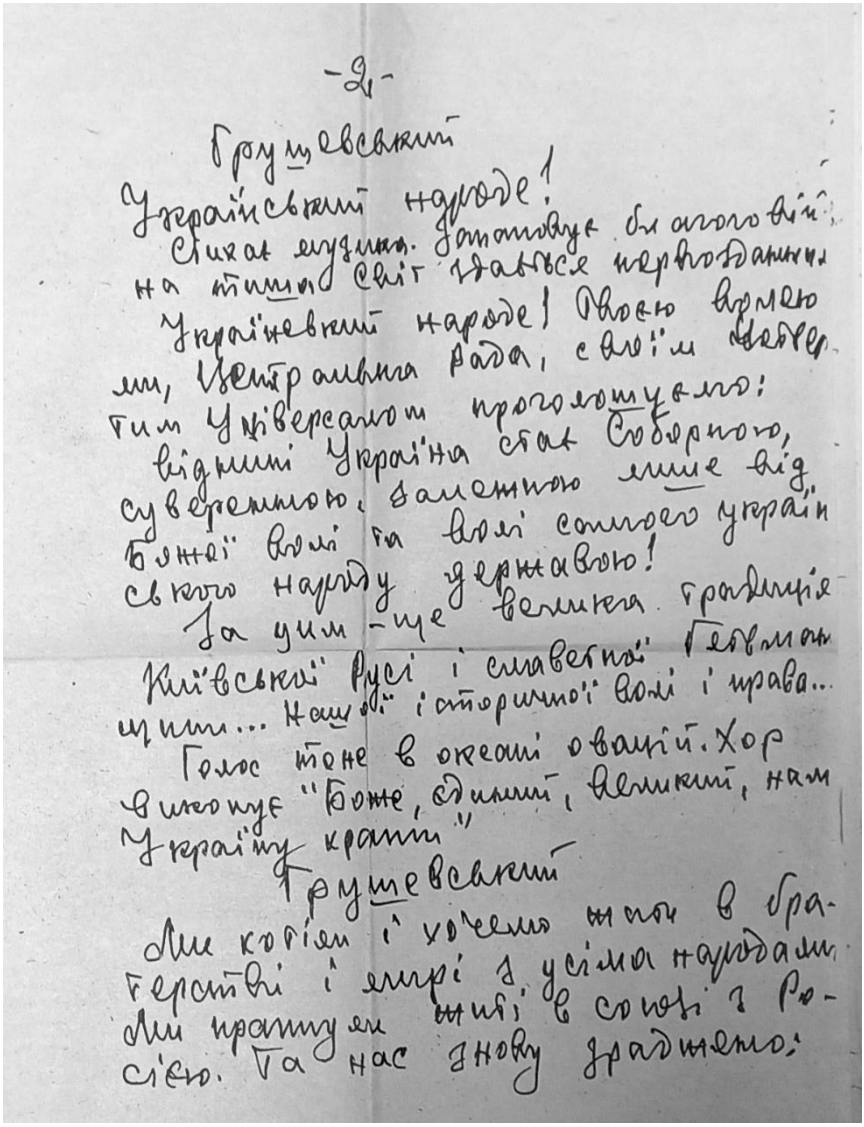

Фото 1. Фрагмент рукопису П.П. Кононенка [2]

В особовому фонді Леоніда Кириловича Токаря є окрема справа 13 «Грушевський», де зібрані рукописи, машинописні копії, газетні матеріали (див. фото 2), присвячені академіку М.С. Грушевському.

Фото 2. Присвячені М.С. Грушевському газетні матеріали з особового фонду Л.К. Токаря [3; 4].

Справа нараховує 12 документів, у тому числі Тематичний інформаційний бюлетень «Ракурс» 6/90, присвячений М.С. Грушевському (16 стор.), матеріали «До 125-річчя з дня народження М.С. Грушевського» (1991, 1 стор.), «Висновки» (1991, 4 стор.), Доповідь Голови ВР України Л.М Кравчука на Урочистому засіданні Верховної ради України, присвяченому 125-річчю з дня народження М.С. Грушевського (1991, газета), ювілейний випуск газети «Голос України» від 22.11.1991, газета «Старожитності», присвячена М.С. Грушевському (1992), ксерокопія публікацій останніх років про М.С. Грушевського (4 стор.), рукопис статті Л.К. Токаря «Історіософія» (2006, 8 стор.), рукопис статті Л.К Токаря «Інтегративність українознавства» для словника

(2006, 2 стор.), вирізки з газет. Також у справі є підготовлені до публікації в довідкових виданнях розлогі статті, пов'зані з постаттю Михайла Грушевського». Статті «Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства» (2007, 10 стор.), «Наукове товариство ім. Т. Шевченка як перший науковий осередок українознавства» (2007, 15 стор.), «Генетичні витоки та етапи розвитку українознавства» (2009, 7 стор.) не підписані, але судячи з уваги до методології та історії українознавства, ймовірно, належать самому Л.К. Токарю.

Зокрема, в статті «Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства» йдеться про роль М.С. Грушевського в конституюванні нашої науки. Зі статті дізнаємося, що він «став найколоритнішою фігурою в українознавстві кінця XIX – початку XX століття. Його творчість за словами фундатора науки грушевськознавства, історика української діаспори Л. Винара творить цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку української нації. Видатний український історик, археолог, соціолог, літературознавець, організатор української науки, громадсько-політичний діяч, засновник Української Народної Республіки, академік ВУАН та академік АН СРСР започаткував поворотний етап у становленні наукового українознавства» [5].

І далі: «Становлення наукового українознавства завдячує титанічній науково-практичній роботі М. Грушевського. Ініціатором більшості українознавчих проектів був великий вчений. Свою науково-дослідну працю мислитель проводив у контексті розбудови українського наукового життя, створення його видавничої бази, формування археографічного корпусу українознавства, створення фундаментальної історії України, виховання молодих науковців у галузі українознавчих дисциплін» [5]. М.С. Грушевський не тільки активно вживав поняття

«українознавство», а й надав йому визначення, окреслив методологічні принципи побудови українознавчих досліджень, виокремив компоненти українознавства. На думку Л. Винара, М. Грушевський дав дефініцію українознавства в 1914 році, втім автор статті стверджує, що це відбулося раніше, а саме 1907 року. Зокрема, в праці «Справа українських катедр і наші наукові потреби» М.С. Грушевський писав, що наукове українознавство, то значить «ріжні галузи науки, присвячені досліду і пізнанню українського народа і його території в сучасності і минувшости...» [6].

Серед складових українознавства М.С. Грушевський називав:

українську мову з фонетикою, морфологією, синтаксисом, історією мови, діалектологією, історією української філології;

українську літературу з історією письменства з найдавніших часів, історією усної народної творчості, розвитком національної літератури;

український фольклор з його історією;

історію українського народу й української території з найдавніших часів;

допоміжні історичні науки: палеографію, дипломатію, сфрагістику, бібліотекознавство, архівознавство;

історію українського мистецтва;

археологію України, етнологію, антропологію;

українське право: кодифіковане і звичаєве, іноземне право, використовуване українцями;

географію української території, кліматологію, метереологію;

економічну географію та економічну історію;

сфрагістику й географію медичну з оглядом народного життя з медично-санітарного становища.

Періодизацію українознавства як синтетичної галузі знань М.С. Грушевський запропонував у роботі «Развитие

украинских изучений в XX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения». Зародження та початкові етапи українознавчих досліджень М.С. Грушевський вбачає в працях В. Рубана, Г. Калиновського, Ф. Туманського, В. Ломиковського, Я. Маркевича, Симоновського, Лукомського, Рігельмана, Г. Конисського. Інституціалізація українознавства пов'язувалась М.С. Грушевським із фундацією першого наукового осередку – Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ). При цьому історіософською основою українознавства виступала «загальна схема руської історії», оприлюднена Грушевським у «Сборнику статтей по словяноведению» Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі в 1904 році [7].

Висновок, який робить Л.К. Токар, такий: «праці М. Грушевського (на його рахунку близько 3 тис.) стали вагомим науковим підгрунтям національної ідеї. Без «Історії України-Руси» важко було б усвідомити український народ як окремий і самобутній із власною історією, культурою, ментальністю, традиціями, своїм місцем у світовому співтоваристві. Вперше прослідковано історичну тяглість, територіальну і національну єдність, окреслено границі. Українство знов почуло себе міцно пов'язаним із традиціями попередніх поколінь…» [5].

До спадщини М.С. Грушевського звертався також Володимир Данилович Баран, член-кореспондент НАН України, в НДІУ – провідний науковий співробітник відділу української етнології. В його особовому фонді є рукопис доповіді на конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського. Особливу увагу проф. В.Д. Баран приділив етногенетичній концепції, згідно якої творцями Києво-Руської держави слід вважати південну групу східних слов'ян. «Від часів слов'янського розселення, – цитує він Грушевського, – історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу». Перефразуючи іншу

цитату науковця, В.Д. Баран зазначає: «не було «общеруської народності» – немає «общеруської історії». Кожен із трьох східнословянських народів «має свої глибокі додержавні витоки і право лише на ту частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки» [8].

Отже, аналіз архівних документів НДІ українознавства дозволяє виявити основні напрями досліджень співробітниками Інституту наукової спадщини академіка М.С. Грушевського, його внеску в українознавство, методологію та історію цієї науки. Разом з формуванням та розширенням джерельної бази слід очікувати приросту нових знань про життя й діяльність Великого Українця.

Література

1. Камінський, Є., & Трощинський, В.Тематичний інформаційний бюлетень «Ракурс» 6/90, присвячений М.С. Грушевському. Науковий архів НДІУ. Ф. 13, спр. 13, арк. 1. https://doi.org/10.5281/zenodo.23832281

2. Кононенко, П.П. Грушевський. Науковий архів НДІУ. Ф. 11, спр. 5, арк. 5. https://doi.org/10.5281/zenodo.23807859

3. *Голос України*. Ювілейний випуск № 226 від 22.11.1991. Науковий архів НДІУ. Ф. 11, спр. 5, арк. 5.

4. *Старожитності*. Випуск 18-19(34-35), присвячений М.С. Грушевському. 1992. Науковий архів НДІУ. Ф. 13, спр. 13, арк. 6.

5. Рукопис «Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства». Науковий архів НДІУ. Ф. 13, спр. 13, арк. 10. https://doi.org/10.5281/zenodo.23832281

6. Грушевський, М.С. Справа українських катедр і наші наукові потреби. К., 1907. 33 с.

7. Грушевський, М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства. У кн.: Статьи по славяноведению. СПб, 1904. Вип. 1. С.298–304.

8. Баран, В.Д. Рукопис доповіді на конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського. Науковий архів НДІУ. Ф. 15, спр. 1, арк. 3. https://doi.org/10.5281/zenodo.23831569

Ангеліна Ганжа,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАНУ

ЛІНГВАЛЬНА СПЕЦИФІКА МЕДІАПОРТРЕТА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ (за матеріалами проєкту І.Д. Фаріон "Ген українців")

Презентація наукового результату і створення позитивного іміджу науковця нині набули особливої актуальності з огляду на трансформації в суспільно-гуманітарній сфері, на потребу в популяризуванні наукової праці. Дослідники вважають медійний дискурс чи не найбільш інформативним щодо розуміння світогляду, громадянської позиції, ерудованості, мовної культури елітарної особистості. Цю тезу можна застосувати не лише для оприявнення постатей сучасних науковців, а й для медіапрезентації біографії й доробку видатних учених минулого.

Лінгвістка Ірина Дмитрівна Фаріон лишила потужний медійний просвітницький доробок. Згадаймо лише 160 програм «Велич особистости» та 135 студій «Ген українців». Нашу увагу привернув медіапортрет-студія науковиці Катерини Грушевської (вип. 24 «Гену українців»), що на різних

інформаційних ресурсах має варіанти назв: «Катерина Грушевська: славетна донька видатного батька, вбита московитами» і «Катерина Грушевська – батькова потішечка і наша українська слава».

Просвітницька мета проєкту І.Д. Фаріон передбачає ознайомлення якнайширшого кола українців зі знаковими постатями національної історії, культури, науки та ін. Отже, частина глядачів почує прізвища героїв передач уперше і для формування зацікавлення потребуватиме загальних інформаційних орієнтирів про ту чи ту постать. Цю функцію виконують своєрідні тизери перед випусками: ці тексти короткі, не містять вичерпної інформації, а лише натяки на неї (цитати, метафори, згадки про події з життя тощо), що мають заінтригувати глядача, спонукати до перегляду.

Про Катерину Грушевську (21.06.1900–30.03.1943) інформація в тизері тяжіє до науково-популярного викладу: «етносоціологиня, фольклористка, етнографиня, культурологиня, перекладачка з європейських мов. Вона зробила науковий подвиг, досліджуючи наш український епос – думи. Жінка, чиї праці з етнографії та фольклору, є джерелом сили українців». Зауважимо, що на різних каналах, де можна переглянути випуски проєкту «Ген українців», тизери до тих самих студій різні.

Лінгвальну специфіку медіапортрету науковиці пропонуємо розглянути в двох проєкціях: біографічна реконструкція (синтез біографічного фактажу на історико-культурному тлі в поєднанні з вибірковим текстуальним аналізом першоджерел); інсталяція творчого доробку (фрагментарне «занурення» глядача в творчу лабораторію науковця).

Біографічна реконструкція.

Іменування. Як відомо, І.Д. Фаріон надавала особливої ваги іменам, які вважала «маркерами нації», «духовними ідентифікаторами». З лінгвістичного погляду цікава традиція

іменування в родині Грушевських. Катерина Грушевська підписала свою першу працю дуже знаково й характерно – Професорівна. Авторка проєкту «Ген українців» коментує: «Звернімо увагу на цю розкішну форму ідентифікації жінок у нашому антропонімному просторі».

Форми звертання батька (М.С. Грушевського) до донечки, за словами І.Д. Фаріон, викликають «цілу оргію фантастичних почуттів»: Золота Кулюня, Кулюньця (коментар-протиставлення мовних кодів: не Катюшенька!), потішечка, найдорожченько (вказано філологічне потрактування: від форми найвищого ступеня порівняння прикметника утворена ідентифікація за допомогою суфікса -енько). В епістолярії ж використовували трикомпонентну формулу: Грушевський звертався Моя донька й учениця, а Катерина – Мій батько й учитель.

Родина. Інформації про родину Катерини Грушевської передує блок питань, точніше уявно змодельований діалог із глядачем: «Чи є більше щастя, як діти? Звісно що ні. Чи не є щастям у квадраті, коли донька вважає свого батька за найкращого вчителя? А батько вважає свою доньку за найкращу ученицю?». Ведуча акцентує увагу на походженні науковиці: «Героїня дивовижної спадкової традиції, традиції великого роду. Роду Грушевських». Ряд контекстуальних синонімів занурюють у біографічну канву: «Всього лиш 43 роки ходила, мандрувала, вкорінювалася в це життя».

Середовище vs видатні постаті. Видатні постаті в студії про Катерину Грушевську постають у контексті інформації про її освіту, здобуту вдома через хворобу (Аріадна Драгоманова, Михайло Бойчук), а також про маєток родини в Криворівні: Хведір Вовк, Іван Крип’якевич, Іван Труш. Доброзичливу й відповідальну увагу родини Грушевських до навчання й фахової комунікації доньки підкреслює експресивна конструкція з демінутивом: «Такий спектр знань осягала ця неймовірно люблена потішечка Катерина

Грушевська».

Інсталяція творчого доробку Катерини Грушевської має констатувально-оповідний характер, тяжіє до власне наукового викладу. Домінує хронологічно подієва організація матеріалу. Показова лексико-тематична основа оповіді, яку визначають насамперед назви сфер наукових зацікавлень та посад героїні студії: етносоціолог, фольклорист, етнограф, культуролог, перекладач з європейських мов, секретар Українського соціологічного інституту, дійсний член НТШ, вчений секретар Культурно-історичної комісії при ВУАН, учений секретар Комісії історії пісенности Науково-дослідної катедри історії України при ВУАН. Оповідь про її творчий шлях пов'язана з науковою долею її видатного батька Михайла Грушевського. Пожвавлюють виклад змістові «несподіванки», наприклад, про першу працю Катерини Грушевської, присвячену казкам і фольклору Африки, або про її дослідження народного снотлумачення.

Трагічне фокусування ведучою постаті Грушевського наклало відбиток і на студію про його доньку. Відтінок приреченості, фатуму виявляється і на вербальному рівні (вчинок батька приводить до смерті і його, і його дитини; повернення… в Україну спричинило трагедію та ін.). Символічно, що в останньому слові на суді перед засланням Катерина Грушевська просить суд про збереження спадщини свого батька.

Ірина Фаріон – не лише мовознавець, а й широко відома медійна постать. Не викликає сумнівів, що кожна студія проєкту «Ген українців» глибоко й ретельно підготована за першоджерелами, несе науково достовірну інформацію. Водночас науковість поєднана з розмовною експресією, суб'єктивними оцінками. Стиль комунікації в студіях «Гену українців» не схожий на класичний академічний виклад, проте він інформативно наснажений, утримує увагу аудиторії і демонструє потужний потенціал різноманітних засобів мовної

експресії.

Презентація становлення й розвитку української науки через моделювання медіапортретів учених засвідчує взаємодію наукового і публіцистичного стилів, модифікованих під впливом усно-розмовної практики.

Ірина Грабовська,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник
Музей книги і друкарства України

Ірина Гулейкова,
кандидат педагогічних наук, завідувач науково-дослідного
відділу з історії книги та друкарства X–XXI ст.
Музею книги і друкарства України,
доцент кафедри дизайну
Українського гуманітарного інституту (м. Буча, Україна)

Софія Компаніченко,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
з історії книги та друкарства X–XXI ст.
Музею книги і друкарства України

МУЗЕЙНІ ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ КНИГИ І ДРУКАРСТВА УКРАЇНИ)

Звернення в ювілейний рік до наукової спадщини академіка М.С. Грушевського виправдане завданням збереження української національної та громадянської ідентичності під час національно-визвольної війни України

проти російських окупантів. Від відповідальності та патріотизму кожного громадянина держави сьогодні залежить не лише цивілізаційний вибір країни, але її існування та виживання української нації та етносу загалом.

Ідентифікаційні завдання прописані в українському законодавстві, насамперед у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [5], який «…визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації, визначає повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері» [5]. Статті Закону виділяють культуру в якості особливої сфери впливу на процес формування української ідентичності [1; 5; 7]. І це не випадково, адже саме культура й антикультура в широкому розумінні є способами існування людства принаймні від часу його цивілізованого розвитку.

Відповідно до завдань, поставлених у Законі та низці інших законодавчих актів, основними принципами державної політики України, що реалізується в музейних практиках, є декомунізація, деколонізація музейного простору, збереження національної пам'яті та протидія російській гібридній війні проти української держави та нації (Див. детальніше: [1]).

Музей книги і друкарства України (МКДУ), який розташований на території Києво-Печерської лаври, активно працює над виконанням вказаних вище завдань, реалізуючи їх через чисельні практичні та теоретичні заходи: екскурсії для різновікових груп населення Києва та України, роблячи спеціальний акцент на роботі зі школярами та студентством,

тобто молодіжною аудиторією країни; виставки патріотичного спрямування; деколонізаційні переформатування експозиційного наповнення головної (оглядової) екскурсії музею; проведення презентацій, конференцій, круглих столів, інтерактивів, спрямованих на роботу з увіковічнення пам'яті про Захисників та Захисниць України, події цієї жорстокої війни; реабілітаційні практики з учасниками бойових дій (УБД); створення цифрового простору музею; проведення наукових досліджень, спрямованих на виконання поставлених перед науковим колективом музею завдань тощо [1]. Варто зазначити, що на теперішній час МКДУ повністю виконав програму по декомунізації музейного простору.

Прикладом успішної реалізації завдань формування української національної та громадянської ідентичності МКДУ стала низка заходів, серед яких варто спеціально зупинитись на наступних найостанніших: створення виставки «100 років Мрії про Музей», присвяченої історії виникнення першого в СРСР музею книги і книгодрукування в Києві на території Лаврського заповідника. Експозиція розповідає про складний шлях, який пройшла книжкова культура України, зокрема, і до моменту увіковічнення книжкових та інших друкарських артефактів у фондовій колекції МКДУ. Напад росії на Україну 24 лютого 2022 року завадив відзначити півстолітній ювілей діяльності музею, натомість поставивши перед колективом музейників завдання збереження музейної колекції, що нараховує значну кількість раритетних артефактів книжкової та видавничої культури українства (Див. детальніше: [2]).

І під час війни музей підтримує ініціативи громадськості України, спрямовані на проведення дитячих конкурсів, підтримку юних талантів, прагнення створити «острівці нормального життя» для юнацтва та молоді країни. Тут регулярно проводяться конкурси «Талановиті діти», виставки творів юних художників із низки художніх шкіл України. Цікавою практикою є експозиції «Замальовуємо війну», на яких

виставляються роботи дітей київської художньої школи №7, дитячий та вчительський колектив якої підтримує тісні зв‘язки з «Азовом». Розмальовані туби від снарядів, надані юним художникам бійцями «Азову», виставляються на продаж, а кошти відправляються на допомогу ЗСУ [3].

Окрему сторінку діяльності музейників МКДУ займають презентації книг військових про війну чи книг-спогадів, книг-свідчень злочинів рашистів, книг-реквіємів [3].

Повернення в національний культурний простір імен великих українців є однією зі складових процесу формування української ідентичності [6]. Популяризація життя та творчості видатних українців – одна з провідних практик МКДУ. Так, 14 жовтня 2026 р. відкрилась виставка під промовистою назвою «Совість української нації», присвячена 150-річчю від дня народження академіка ВУАН, політичного діяча, талановитого літературознавця, публіциста, журналіста Сергія Єфремова, якого ще за життя знайомі називали «совістю нації», віддаючи належне масштабу постаті цього великого українця [4].

Музей книги і друкарства під час війни українського народу проти рашистської навали активно працює над створенням культурного простору по формуванню національної та громадянської ідентичності українців.

Література

1. Грабовська І.М. Культурницька місія Музею книги і друкарства України під час війни. *Українознавчий альманах.* Випуск 36, 2025. С. 40-47. URL: https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/index

2. Грабовська І.М. Відкриття знакової виставки в музеї Книги і друкарства України. URL: https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/vidkryttya-znakovoyi-vystavky-v-muzeyi-knyhy-i-drukarstva-ukrayiny

3. Грабовська І.М. Герої Серебрянського лісу навічно живі! URL: https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/heroyi-

serebryanskoho-lisu-navichno-zhyvi

4. Грабовська І.М. Сергій Єфремов – совість української нації. URL: https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/serhiy-yefremov-sovist-ukrayinskoyi-natsiyi

5. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

6. Погрібна Д. Філософсько-історична концепція «національного генію» та її роль в історії становлення української нації. *Українознавчий альманах*. Вип. 37. https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.37.8

7. Kateryna Nastoiashcha, Rena Marutian, Maryna Sobolevska. Sustainability of Cultural Practices in Ukraine During the War. *Challenges and Threats European Journal of Sustainable Development.* 2024. 13(3):489. DOI:10.14207/ejsd.2024.v13n3p489

Кирило Грабчак,
Апарат Верховної Ради України

ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ЦІННОСТЕЙ ПРОТОУКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Постановка проблеми. Щоб зрозуміти сучасну етнонаціональну ситуацію в Україні, необхідно знати її історичні витоки. Оскільки етнос є особливою соціальною спільнотою, яка має свої цінності, то етнічними цінностями вважаємо такі предмети, дії, явища, які мають значущість для цієї спільноти. Згідно з О. Картуновим, до них належать власна територія, держава чи державні утворення, спосіб життя, мова, культура, звичаї й традиції, історична пам'ять, самоназва тощо

[1]. Дослідження державотворчих прагнень українського етносу, надто у радянський час, здійснювалося на підставі ідеологічних російсько-більшовицьких догм. Після здобуття Україною незалежності книги та статті М. Грушевського повноцінно повернулися до наукового обігу, що кардинально змінило оптику розгляду суспільних процесів часів Русі. У зв'язку із цим нашою метою є дослідити, як праці М. Грушевського дозволяють розглянути вплив цінностей протоукраїнських племен на державу Русь, вона ж Київська Русь.

Виклад основного матеріалу. Розгляд цінностей українського етносу тісно пов'язаний з етногенезом. О. Мостяєв вирізняє чотири базові концепції походження українського народу: трипільсько-арійську, ранньослов'янську, «імпорту еліт» та давньоруської народності [2]. Нам видається, що найбільше підстав має ранньослов'янська концепція, яку запровадив до наукового обігу саме М. Грушевський. Згідно з нею, час постання українського етносу збігається з часом формування західноєвропейських етносів, що вказує на однаковість етногенетичних закономірностей у помірній зоні Європи [2]. Концепція ґрунтується на ідеї автохтонності, яку поділяв й І. Огієнко: «українці автохтони на своїх землях» [3].

Звертаємо увагу на те, що власна назва є однією з етнічних цінностей. За М. Грушевським, «Русь – це земля полян, русини – це поляни передовсім» [4], хоч у XI–XII ст. це ім'я охоплювало всю Україну й усе східне слов'янство, об'єднане київськими князями в одну державу [4]. Відповідно, назва, що виникла в Середньому Подніпров`ї, була поширена на державу, до якої входили й інші племена. Г. Півторак зазначає, що Київська Русь спочатку «не виходила за межі протоукраїнської етномовної території» [5]. Тобто ядро держави складалося на території, де формувався український етнос.

Щодо ролі варягів (скандинавських племен), то зібрані М. Грушевським свідчення арабських, готських і візантійських авторів вказують, що задовго до їх приходу на цих землях уже існували власні форми державної самоорганізації і вживалася назва «Русь» [6]. На нашу думку, через невелику чисельність і подальшу асиміляцію варяги не могли істотно вплинути на цінності племен, з яких постав український етнос.

Особливого значення набувають політичні традиції. Аналізуючи відомості Прокопія та Маврикія, М. Грушевський констатує, що слов'янські племена, на відміну від імперії, «не мають такої централізованої монархічної власти» [7]. Далі він зауважує, що ні в праслов'янській добі, ні в часах розселення «ще не виробилося сильної монархічної власти, ані міцної і тривкої воєнної організації» [7]. Навіть у інших індоєвропейських народів така влада, за його словами, є «продуктом пізнійшої еволюції» [7]. Отже, спосіб життя і політичні традиції виступають тут етнічними цінностями, які пізніше втілилися в державі Русь.

Підтвердження цьому знаходимо в аналізі літописів В. Крисаченком. Князь, за спостереженнями науковця, «мусив рахуватися принаймні з двома соціальними структурами» – дружиною та «луччими людьми» [8]. До структурних елементів політичної системи В. Крисаченко відносить князя, дружину, бояр, старійшин і люд: князь є «верховним владним правителем, але не єдиним владним інститутом», а «люд» – це своєрідне народне зібрання, віче [8]. Відповідно, влада князя так і не переросла в абсолютну монархію, а політичні й владні традиції антського періоду, відповідно до концепції М. Грушевського, значною мірою перейшли до Київської Русі. Звичайно, велику роль відіграли й зовнішні чинники, зокрема монголо-татарська навала, але слід політичних традицій військової демократії, на нашу думку, не слід скидати з ваг.

Висновки. Праці М. Грушевського дають підстави розглядати Київську Русь крізь призму цінностей

протоукраїнських племен: від самоназви «Русь» до політичних традицій, що не передбачали зосередження влади в одних руках. Водночас, як держава, де крім протоукраїнського, мешкали й інші етноси, Русь не є лише вмістилищем етнічних цінностей протоукраїнського етносу, хоч її ядро формувалося на його території. Це вкотре підтверджує, що поняття етнічних і національних цінностей можуть співпадати, коли мова йде про етнічну націю, але у випадку політичної нації повністю не збігаються. На нашу думку, аналіз політичних традицій Русі відкриває перспективу порівняння українських етнічних цінностей із цінностями етносів західної цивілізації, а отже, має значні перспективи для подальших досліджень в аксіологічній площині.

Література

1. Основи етнодержавознавства. За ред. Ю.І. Римаренка. К.: Либідь, 1997. С. 523.

2. Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. К.: НІСД, 2002. С. 187–203.

3. Огієнко І. Історія української літературної мови. 2-ге вид. К.: Наша культура і наука, 2004. С. 80.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1. К.; Львів, 1898–1936. С. 191.

5. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К.: Арістей, 2004. С. 43.

6. Грушевський М.С. Виїмки з жерел до історії України-Руси; До половини XI в. Львів, 1895. С. 8–13, 17–18.

7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, Т. 1. 1994. 736 с.

8. Крисаченко В.С. Витоки і розвиток української політичної нації. В кн. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: ґенеза, стан,

перспективи. К.: НІСД, 2004. С. 143, 145.

Сергій Губський,
молодший науковий співробітник
відділу етнології та історії України
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДІЯЧІВ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1918–1920 рр.)

Українська революція 1917–1921 рр. стала одним із ключових етапів формування модерної української політичної нації та відновлення традиції власної державності. Упродовж короткого часу українські політичні сили пройшли шлях від вимог національно-територіальної автономії до проголошення незалежної Української Народної Республіки, а згодом – до спроб зберегти її державні інституції в умовах масштабної війни. Тому важливо досліджувати не лише політичні акти, а й ідеї, що визначали характер державотворення.

Особливе місце посідає Михайло Грушевський – історик, голова Української Центральної Ради, публіцист і один із провідних теоретиків українського демократичного державотворення. Його погляди у 1917–1918 рр. еволюціонували від обґрунтування національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній Росії до підтримки повної української державної самостійності. У праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» 1917 р. він пов’язував автономію із самоврядуванням українського народу та демократичною організацією влади [1, с. 137–149].

Директорія УНР постала в листопаді 1918 р. за інших обставин. Вона виникла як орган керівництва антигетьманським повстанням, а після падіння режиму Павла Скоропадського стала верховним органом відновленої УНР. Її

діяльність відбувалася під впливом війни, військово-політичного протистояння, економічної кризи та нестабільного територіального контролю [2, с. 393–394].

Тому не можна говорити про буквальне перенесення програми Грушевського в діяльність Директорії. Грушевський не був її членом і не здійснював безпосереднього керівництва її політикою. Йдеться про спільність окремих принципів українського республіканського та демократичного державотворення, їх рецепцію й трансформацію в нових умовах.

Мета доповіді – визначити основні державотворчі ідеї Грушевського та з'ясувати форми їх спадкоємності й практичного прояву в діяльності Директорії УНР у 1918–1920 рр.

1. Державотворча концепція Михайла Грушевського.

Державотворчі погляди Грушевського формувалися задовго до революції. Його історичні праці обґрунтовували тяглість українського історичного процесу та право українського народу на самостійну організацію суспільного життя. Однак конкретна політична модель 1917 р. спочатку не передбачала негайного проголошення незалежності.

У брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» Грушевський визначав мету українського руху як широку національно-територіальну автономію України у складі федеративної Російської республіки. Він пов'язував автономію з правом населення самостійно організовувати внутрішнє життя краю та з місцевим самоврядуванням [1, с. 137–149].

Важливим елементом концепції був народний суверенітет. Український народ розглядався як активний суб'єкт політичного процесу. Звідси випливала вимога створення представницьких установ, які легітимно виражали б волю населення. Державність мала бути республікансько-демократичною, а не монархічною чи персоналістською.

Розвиток революції, більшовицька агресія та розпад попередньої політичної системи поступово змінили акценти. IV Універсал Центральної Ради проголосив незалежність УНР. Конституція УНР, ухвалена 29 квітня 1918 р., передбачала республіканську форму держави, представницький механізм і походження влади від народу. Не слід, однак, називати її виключно «конституцією Грушевського»: це був акт Української Центральної Ради, хоча роль її голови в політичному процесі була значною.

Для подальшого порівняння важливими є такі принципи: народний суверенітет, республіканізм, представницька демократія, національне самовизначення, самоврядування та політична єдність українського народу.

2. Директорія УНР: відновлення республіки та пошук моделі влади.

Директорія виникла в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. як орган керівництва повстанням проти гетьманського режиму. До її складу увійшли Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Федір Швець та Опанас Андрієвський. Після перемоги повстання Директорія стала верховним державним органом відновленої УНР [2, с. 393–394].

26 грудня 1918 р. було оприлюднено Декларацію Директорії – її перший програмний документ конституційного характеру. Вона мала обґрунтувати відновлення УНР і принципи народного правління [3]. У цьому виявлялася спорідненість із демократичною традицією Центральної Ради.

Водночас ситуація була принципово іншою. Директорія мусила одночасно вести війну, створювати адміністрацію, забезпечувати армію та утримувати територію. Тому перед нею постала суперечність між демократичною легітимністю та потребою швидкого прийняття рішень. Обговорювалися радянська система, трудовий принцип, скликання представницького конгресу та інші моделі.

Зрештою було обрано шлях скликання Трудового конгресу України. Це стало спробою надати новій владі представницьке підтвердження. Водночас соціальний зміст трудового представництва був пов'язаний із програмами українських соціалістичних партій і не був простим продовженням поглядів Грушевського.

3. Трудовий конгрес і проблема народного суверенітету.

Трудовий конгрес України працював у Києві 23–28 січня 1919 р. як вищий тимчасовий законодавчий орган УНР. Його скликання було спробою забезпечити представницьку легітимність влади в умовах, коли проведення повноцінних виборів було надзвичайно складним [4].

Особливістю Конгресу був трудовий принцип представництва. Передбачалося, що влада на місцях спиратиметься на ради робітників, селян і трудової інтелігенції. Отже, модель Директорії поєднувала ідею участі народу із соціальним критерієм представництва.

Тут виразно видно і спорідненість, і відмінність від Грушевського. Для нього представницька демократія була загальним принципом організації влади. Директорія надавала представництву соціально-трудового змісту. Тотожності немає, але спільним залишається переконання, що влада повинна отримувати легітимність через представників населення.

Конгрес виступив проти диктатури пролетаріату та радянської форми влади, підтримав демократичний лад і, враховуючи воєнну ситуацію, визнав Директорію вищим державним органом УНР. Виконавчу владу здійснювала Рада народних міністрів [2, с. 393–394; 4].

Отже, Конгрес не створив стабільного парламентаризму, але закріпив представницьку основу легітимності. Одночасно надзвичайна ситуація зумовила передачу Директорії широких повноважень. Це стало

характерною рисою подальшого державотворення.

4. Володимир Винниченко і Симон Петлюра: різні акценти державотворення.

Винниченко розглядав відновлену УНР як демократичну республіку соціального характеру. Його концепція «Республіки Трудового Народу» передбачала посилення ролі трудових верств. Соціалістичний компонент відрізняв цей підхід від ширшої представницької моделі Грушевського, але спільним було неприйняття необмеженої персональної влади.

Після відставки Винниченка 10 лютого 1919 р. головою Директорії став Симон Петлюра. Відтоді посилився військовий чинник: Петлюра одночасно очолював Директорію та був Головним отаманом Армії УНР [2, с. 393–394]. Це відповідало умовам війни, але змінювало співвідношення цивільних і військових механізмів управління.

Не слід автоматично трактувати цей процес як простий перехід до особистої диктатури. Директорія діяла разом із Радою народних міністрів, а її політичне керівництво продовжувало шукати представницькі форми. Проте війна об’єктивно звужувала можливості нормального парламентаризму.

У 1919–1920 рр. відбулося шість змін уряду УНР, що відображало нестабільність політичної ситуації [2, с. 393–394]. Тому державотворення Директорії було постійним балансуванням між програмними демократичними принципами та необхідністю зберегти український державний центр.

5. Соборність і Акт злуки УНР та ЗУНР.

Соборність була одним із ключових принципів українського державотворення. Для Грушевського ідея політичної єдності українського народу випливала з його історичної концепції. Однак конкретна реалізація соборності в 1918–1919 рр. відбувалася вже за участю інших політичних

сил.

1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередню угоду про об'єднання УНР і ЗУНР. 22 січня 1919 р. у Києві проголошено Акт злуки, а 23 січня його затвердив Трудовий конгрес [5, с. 113–154].

Об'єднання мало не лише символічний характер. Передбачалося поступове організаційне зближення двох державних утворень. Західна область УНР зберігала територіальну автономію, власні законодавчі й виконавчі органи та силові структури; остаточне об'єднання мало завершитися після скликання загальноукраїнських установчих зборів [5, с. 113–154].

Важливо, що не слід приписувати Грушевському безпосереднє авторство Акта злуки. У 1919 р. він не очолював УНР і не був членом Директорії. Коректніше говорити про спільність ідеї соборності в ширшій українській політичній традиції.

Повна інтеграція не відбулася через війну та різні зовнішньополітичні умови. Проте Акт злуки став одним із найвиразніших практичних проявів ідеї соборності в добу революції.

6. Державотворення УНР у 1919–1920 рр.: демократія в умовах війни.

Після залишення Києва на початку 1919 р. державотворення відбувалося в умовах постійного переміщення органів влади та втрати контролю над територіями. Війна визначала не лише військову, а й адміністративну, фінансову та конституційну політику.

Принципи народного суверенітету та представництва зберігалися як політична мета. Директорія й уряд продовжували видавати нормативні акти, проводили державні наради, залучали представників політичних партій та громадських організацій. Але повноцінний парламент функціонувати не міг.

Особливо показовим став 1920 р. 8 листопада на державній нараді було вирішено підготувати закон про Державну народну раду. 12 листопада закон схвалили. Передбачався тимчасовий законодавчий орган до скликання повноцінного парламенту; до нього мали входити представники населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій. Рада мала розглядати законопроєкти, бюджет, діяльність уряду та міжнародні угоди [6].

Цей факт важливий: навіть у момент краху територіальної системи УНР зберігалася потреба у представницькому законодавчому органі. Водночас Державна народна рада не встигла стати повноцінним парламентом. У листопаді 1920 р. Армія УНР відступила за Збруч і була інтернована. Тому проєкт залишився нереалізованим.

Цей епізод показує характер державотворення 1919–1920 рр.: демократичні принципи не зникли, але їхня реалізація дедалі більше залежала від воєнної ситуації. Представницькі органи набували тимчасового характеру, тоді як реальна влада концентрувалася в органах, здатних оперативно діяти.

7. Конституціоналізм і межі практичної реалізації ідей М.С. Грушевського.

Порівняння конституційних уявлень Грушевського та практики Директорії виявляє спільні риси й відмінності. У концепції Грушевського держава мала будуватися на визначеній системі представницьких органів і розмежуванні повноважень. Директорія діяла в режимі надзвичайних обставин.

Перша відмінність стосувалася законодавчої та виконавчої влади. У конституційній моделі Центральної Ради центральним представницьким органом мали бути Всенародні збори. За Директорії Трудовий конгрес передав їй значну частину верховних повноважень на час перерви. Надзвичайна ситуація спричинила тимчасове поєднання функцій.

Друга відмінність – зростання ролі військового чинника. Для Грушевського демократична республіка була передусім конституційною системою. Для Директорії державність була водночас військовою проблемою.

Третя відмінність – соціальний характер політичних концепцій частини діячів Директорії. Винниченко та інші соціалісти пов'язували державну систему з трудовим принципом. Грушевський також підтримував демократичні та соціально орієнтовані перетворення, але його модель була ширшою.

Попри це, простежуються напрями наступності: республіканізм, визнання народу джерелом легітимності, прагнення до представницьких форм влади, орієнтація на соборність та оформлення державних рішень нормативними актами. Тому практику Директорії доцільно визначати як селективну й трансформовану рецепцію близьких принципів, а не як механічне виконання програми Грушевського.

8. Грушевський і Директорія: спадкоємність без прямого ототожнення.

Проблему спадкоємності доцільно розглядати на трьох рівнях: персонального впливу, ідейної традиції та інституційної спадкоємності.

На персональному рівні прямий вплив був обмеженим. Грушевський не входив до Директорії, не очолював її уряд і не був автором її основних актів. Тому некоректно трактувати кожне рішення Директорії як виконання його політичної програми.

На рівні ідейної традиції зв'язок був виразнішим. Грушевський був одним із найпомітніших представників демократично-республіканського напряму українського руху. Його праці, діяльність Центральної Ради та конституційні напрацювання створили важливий інтелектуальний контекст для подальшого державотворення.

На інституційному рівні спадкоємність проявилася у

відновленні УНР, прагненні обґрунтувати владу через представницькі органи, використанні законодавчих процедур та пошуку поєднання центрального управління з місцевим представництвом. Водночас ця спадкоємність була перервана революцією, зміною режимів і війною.

Найбільш обґрунтованим є висновок про часткову, вибіркову і трансформовану наступність: Грушевський формулював принципи ширшого демократичного дискурсу, а Директорія застосовувала близькі принципи в інших умовах і змінювала їхні організаційні форми.

Висновки. Державотворчі ідеї Михайла Грушевського та практика Директорії УНР перебували у відносинах складної ідейної та інституційної спадкоємності. Грушевський був одним із провідних теоретиків українського демократичного республіканізму доби Центральної Ради, тоді як Директорія діяла вже в умовах війни та політичної нестабільності.

Основними складовими концепції Грушевського були народний суверенітет, республіканізм, представницька демократія, самоврядування та політична єдність українського народу. Його погляди еволюціонували від автономістсько-федералістської моделі до підтримки самостійної української державності.

У діяльності Директорії ці принципи проявилися у відновленні УНР, Декларації 26 грудня 1918 р., скликанні Трудового конгресу, державних нарадах та спробі створення Державної народної ради. Представницька і республіканська модель залишалася важливою складовою українського державотворчого дискурсу.

Важливим напрямом практичної реалізації ідеї соборності став Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Він засвідчив прагнення до об’єднання українських політичних центрів, хоча повна інтеграція не була завершена.

Водночас війна, нестабільність територіального контролю, часті зміни урядів і необхідність швидкого

прийняття рішень не дозволили сформувати стабільну парламентську систему. Тому «практична реалізація» державотворчих ідей Грушевського діячами Директорії має розумітися не як буквальне виконання його програми, а як вибіркове продовження та переосмислення близьких принципів у нових історичних умовах.

Література

1. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, кн. 1: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918). С. 137–149. URL: https://hrushevsky.history.org.ua/item/0000364.

2. Щусь О. Й. Директорія Української Народної Республіки. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2 : Г–Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. С. 393–394. URL: https://resource.history.org.ua.

3. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія. 26 грудня 1918 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/09/1918_11.html.

4. Універсал Трудового Конгресу України. 28 січня 1919 р. Законодавство України: офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text.

5. Тимченко Р. В. Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.): монографія. Відп. ред. Р.Я. Пиріг. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 113–154. URL: https://resource.history.org.ua/item/0009150.

6. Закон про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки. 12 листопада 1920 р. Законодавство України: офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-20#Text.

Тетяна Воропаєва,
кандидат психологічних наук, доцент

Микола Дроботенко,
завідувач лабораторії Центру експертно-аналітичних досліджень і безпекової політики та стратегічних комунікацій НН ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, Президент МБФ «Фонд сприяння розвитку здібної та обдарованої молоді»

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Відомо, що 2026 рік в Україні оголошено Роком національної ідентичності. Ця ініціатива спрямована на посилення державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, збереження культурної спадщини, протидії ворожій пропаганді. Проблема розвитку колективної ідентичності громадян України набула особливої актуальності в умовах відновлення Незалежності України, а також в умовах російсько-української неоімперської війни.

Теоретико-емпіричні дослідження Центру українознавства (а перед цим – Інституту українознавства) КНУ імені Тараса Шевченка (які почалися у 1991 р.) були присвячені аналізу багатьох різновидів колективної ідентичності: етнічної, релігійної, національної (яка виявляється через національно-культурну, що формується у рамках етнічної нації, та громадянсько-політичну, що формується в рамках політичної нації), територіальної (яка виявляється через локальну та регіональну), європейської (яка

поділяється на континентальну та цивілізаційну).

Наші багаторічні дослідження (1991–2026) показали, що суперечки між прихильниками різних теорій етно- і націєтворення (примордіалізм, конструктивізм, постмодернізм, теорія етносу, концепія етнічності тощо) виникають, як правило, через термінологічні й методологічні непорозуміння, оскільки дискутанти дуже часто говорять про різні речі: різні типи націй (етнічні та політичні, домодерні та модерні), різні типи лояльностей, різні типи солідарності, підмінюючи національний принцип організації людства етнічним, а етнічний – родинним. Інтегративний підхід дозволив зробити висновок про те, що етнічна ідентичність формується в рамках етнічної спільноти, національно-культурна ідентичність – у рамках етнічної нації, а громадянсько-політична ідентичність – у рамках політичної нації. Саме таке розуміння процесів націєтворення дозволило виявити ціннісну формулу сучасної української національної ідеї: Гідність–Розвиток–Свобода. Така ціннісна формула сприяє розвитку й утвердженню як української етнічної нації, так і української політичної нації (Див.: [1]).

Інтегративний підхід дозволяє вивчати різні типи й види колективної ідентичності в їхній системній цілісності та враховує свідомі й несвідомі аспекти процесів ідентифікації. Інтегративний підхід допомагає знайти методи, адекватні досліджуваному явищу, з урахуванням усіх особливостей і рівнів його розвитку. Методологічною основою інтегративного підходу є філософська ідея цілісності людини. Зачинателем інтегративного підходу в науці та європейській філософії вважається Іммануїл Кант, його ідеї розвивали багато вчених (від Жана Піаже до Кена Вілбера) (Див.: [2]).

Колективна ідентичність (як загальне почуття приналежності до певної групи, спільноти або суспільства) відображає найбільш істотні зв’язки між людьми, така ідентичність завжди вкорінена в реальних соціальних

практиках і відносинах. Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації (яка розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе або своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як динамічну структуру, яка розвивається упродовж усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може розгортатися як у прогресивному, так і в регресивному напрямку, проходячи етапи подолання криз ідентичності.

Зокрема, національна ідентичність складається з національно-культурної ідентичності (яка формується в рамках етнічної нації) і громадянсько-політичної ідентичності (яка формується в рамках політичної нації). Відповідно, європейська ідентичність складається з континентальної (географічно мотивованої) та цивілізаційної ідентичності (ціннісно мотивованої).

Дослідження, проведене з 1991 по 2022 рік, дозволило простежити динаміку формування колективної ідентичності громадян України:

1) виявлено тісні зв'язки між моноетнічною та національно-культурною ідентичністю, між громадянсько-політичною та європейською континентальною ідентичністю, а також між європейською континентальною та європейською цивілізаційною ідентичністю респондентів (коефіцієнти кореляції – 0,62; 0,57; 0,53);

2) біетнічна ідентичність корелює з громадянсько-політичною ідентичністю (коефіцієнт кореляції – 0,52) та європейською континентальною ідентичністю респондентів (коефіцієнт кореляції – 0,64);

3) змінена етнічна ідентичність пов'язана з пострадянською та європейською континентальною ідентичністю респондентів (коефіцієнти кореляції – 0,73; 0,51);

4) маргінальна етнічна ідентичність корелює лише з

пострадянською ідентичністю респондентів (коефіцієнт кореляції – 0,59);

5) регіональна ідентичність першочергово пов'язана з європейською континентальною ідентичністю респондентів (коефіцієнт кореляції – 0,54);

6) європейська континентальна (тобто географічно вмотивована) ідентичність почала помітно зростати у 2014–2017 роках; 7) у 2014–2019 роках відбулося утвердження європейської цивілізаційної (тобто ціннісно-орієнтованої) ідентичності;

8) розвиток національної та європейської ідентичності респондентів досяг високого рівня у 2014–2018 роках;

9) виявлено синхронізацію підйомів і спадів у розвитку національної та європейської цивілізаційної ідентичності наприкінці 2013–2021 років;

10) християнська ідентичність корелює з національно-культурною, громадянсько-політичною та європейською ідентичністю (коефіцієнти кореляції – 0,67; 0,61; 0,72);

11) респонденти з високорозвиненою національною та європейською цивілізаційною ідентичністю характеризуються високим рівнем суб'єктності та українознавчої компетентності;

12) підтримка базових цінностей корелює з високорозвиненою національною та європейською цивілізаційною ідентичністю (коефіцієнти кореляції – 0,77; 0,68);

13) регіональна ідентичність жителів Донецької та Луганської областей перебуває у стані смислової трансформації;

14) регіональна ідентичність громадян, які проживали на території Півдня та Сходу України, поступово стає субнаціональною;

15) радянська та східно-слов'янська ідентичності стрімко втрачають свою популярність.

Проведене дослідження показує, що: 1) на трансформацію колективної ідентичності впливає багато чинників (одним із найважливіших факторів є засоби масової інформації, які за допомогою інформаційної війни здатні зруйнувати будь-яку форму колективної ідентичності), 2) українська національно-культурна ідентичність поступово поширювалася на Схід і Південь (2014–2025 рр.), 3) динаміка зростання громадянсько-політичної ідентичності відносно регіональної була вищою у 2014–2018 рр., 4) респонденти щиро пишаються досягненнями громадян України у спорті та мистецтві, розцінюючи їх як утвердження України, 5) ставлення респондентів до України та самооцінка громадян України зростають. Наше попереднє дослідження виявило антиколоніальну та антиімперіалістичну мобілізацію українських громадян, що спостерігалася під час трьох революцій в Україні (Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції Гідності).

У 2010–2012 роках наше дослідження зафіксувало «дрейф» європейської та української національної ідентичності із Заходу на Схід України, але цей процес значно прискорився після 2014 року. У 2002–2014 роках регіональна ідентичність жителів півдня та сходу України формувалася не як українська, а як неукраїнська – внаслідок негативного інформаційно-психологічного впливу місцевих ЗМІ та влади регіональна ідентичність жителів цих регіонів ставала не субнаціональною, а наднаціональною. Таким чином, у 2014–2021 роках під впливом російської агресії відбулося переосмислення та переформатування певних форм колективної ідентичності громадян України. Добровільний та волонтерський рухи також суттєво вплинули на процес трансформації колективної ідентичності. Російська окупація Криму та російсько-українська неоімперська війна справили потужний вплив на формування європейської цивілізаційної, національно-культурної та громадянсько-політичної

ідентичності громадян України.

У 2022–2025 роках ми досліджували трансформації колективної ідентичності громадян України, які мешкають у Києві, Харкові, Львові, Сумах, Одесі, а також внутрішньо переміщених осіб у названих містах та українських біженців у Польщі, Чехії, Німеччині, Швеції, Фінляндії. Це дослідження не є репрезентативним, але воно може виявити деякі тенденції трансформацій колективної ідентичності громадян України.

В рамках нашого дослідження, присвяченого вивченню динаміки змін колективної ідентичності громадян України, вдалося виявити у 1991–2021 роках лише спорадичну фіксацію таких колективних ідентитетів (у ретроспективному вимірі), як "Ми – трипільці" (починаючи з 2007 р.), "Ми – анти" (починаючи з 2011 р.), "Ми – козаки" (починаючи з 1991 р.), "Ми – слов'яни" (починаючи з 1991 р.), "Ми – східні слов'яни" (починаючи з 1995 р.). У 2022–2025 роках відбувається помітне переформатування ієрархії цих колективних ідентитетів: у 1991 - 1995 роках домінував ідентитет "Ми – слов'яни", у 1995–1999 роках – ідентитет "Ми – східні слов'яни", у 1999–2004 роках – ідентитет "Ми – козаки", у 2004–2007 роках – ідентитети "Ми – українці", "Ми – європейці", у 2008–2012 роках – ідентитети "Ми – трипільці", "Ми – європейці", у 2014–2025 роках домінуючими стали ідентитети "Ми – українці", "Ми – європейці", "Ми – унікальна українська політична нація".

Проведене дослідження показало, що творча спадщина М.С. Грушевського найбільш помітно впливає на розвиток національно-культурної та громадянсько-політичної ідентичності громадян України, а також на становлення ретроспективних ідентитетів "Ми – анти", "Ми – українці", "Ми – унікальна українська політична нація".

Література

1. Даниленко С., Воропаєва Т., Дроботенко М. Сучасна

українська національна ідея у контексті творчої спадщини Григорія Сковороди. *Українознавчий альманах*. 2022. Т. 31. С. 13–25.

2. Сергійчук В.І., Воропаєва Т.С., Авер'янова Н.М. Розвиток інтегративного підходу в сучасному українознавстві. VI International Scientific and Theoretical Conference «Sectoral research XXI: characteristics and features». September 8, 2023; Chicago, USA. 2023. P. 117–121. DOI: https://doi.org/10.36074/scientia-08.09.2023scientia.report

Роман Додонов,
доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА ШКОЛА М.С. ГРУШЕВСЬКОГО: ІНЦИДЕНТ 1946 р. У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ[2]

До числа наукових досягнень академіка М.С. Грушевського слід зараховувати не тільки його фундаментальні дослідження, публіцистіку, започатковану ним наукову періодику, інституційну інфраструктуру, але й впливову історичну школу, представники якої продовжили справу свого вчителя. Ще до Першої світової війни, під час двадцятилітнього перебування у Львові М.С. Грушевському вдалося взростити цілу плеяду видатних українознавців. «У порівняно короткому часі, – писав Дюбомир Винар, – біля Грушевського згуртувався доволі великий гурт талановитих студентів, які згодом стали визначними українськими істориками. І. Крипякевич, Ст. Томашивський, М. Кордуба,

[2] Доповідь підготовлено в межах виконання прикладної НДР «Створення цифрового архіву українознавчих студій» (№ держреєстрації 0126U002692).

В. Герасимчук, І. Кревецький, І. Джиджора, О. Терлецький, М. Чубатий й інші видатні історики, вийшли з історичної школи Грушевського» [2, с.13].

Учні Грушевського кріпко засвоїли та свято дотримувалися закладеної ним «методології досліду і джерельної документації в історичних працях» [2, с. 13]. Дбайливе ставлення до історичних джерел, обґрунтованість і аргументація висновків вигідно відрізняла дослідження «грушенківців» від більшості сучасних ним історичних праць. Радянська ідеологія вороже ставилась до представників цієї школи, а самі ідеологи не могли простити М. Грушевському створення цілісної та іманентної картини української історії, що не вписувалась в офіційну версію, згідно якої одвічною мрією українців було не створення власної держави, а «дружба з великим російським народом» аж до повної самоасиміляції.

В роки Другої світової війни, коли партія вдало експлоатувала патріотичні почуття та апелювала до історичної пам'яті українців, діяльність «грушенківців» не викликала особливих нарікань. Втім, після перемоги дійшла черга й до з'ясування відносин між радянською ідеологією та історичною школою М.С. Грушевського. Характерним епізодом загальносоюзної кампанії «ждановщини» став інцидент, що відбувся в лютому 1946 року у Львівському університеті імені Івана Франка.

Слід зазначити, що в повоєнні роки Львівський університет залишався основним осередком наукової школи М.С. Грушевського. Як зазначалось у «Доповідній записці про стан ідеологічної роботи в партійній організації Львівської області», «нема необхідності доказувати, що у Львові особливого значення набуває питання викриття ворожих ідей, що мають вплив серед деякої частини населення і особливо інтелігенції. Особливої гостроти набуває питання боротьби проти буржуазно-націоналістичної концепції так званої історичної школи Грушевського… Діяльність Грушевського

тісно пов'язана з м. Львів. Тут він працював як професор Львівського університету і як голова Українського Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. А звідси вплив Грушевського на ідейне формування інтелігенції Львова свого часу був дуже великим» [6].

Дійсно, проміж названих вище «грушенківців» були й такі, що стали професорами та працювали у Львівському університеті після 1945 року. Зокрема Іван Крип'якевич завідував кафедрою історії та нетривалий час був деканом історико-філософічного факультету. Професорами цього факультету були Мирон Кордуба, Омелян Терлецький. Вони хоч і не декларували публічно своїх політичних переконань, але часто густо нехтуючи класовим підходом в історичному дискурсі.

Їм протистояла молода когорта радянських істориків, ідеологічно надійних, «перевірених партійців, які не так давно приїхали зі Східної України». «Як усі новоприбульці, – пише С. Єкельчик, – новий декан історичного факультету Володимир Горбатюк горів бажанням продемонструвати свою старанність у ліквідації залишків націоналізму в університеті. Для цього вони з новим ректором Іваном Білякевичем обрали катедру української історії… Адміністрація університету тричі організовувала збори факультету, на яких засуджували Грушевського та його школу. Ректор Білякевич виголосив вступну промову, у якій розвінчав «буржуазно-націоналістичні концепції» Грушевського. Від професорів очікували, що вони викриють помилки й фальсифікації Грушевського в різних періодах української історії» [4, с.112].

Втім, стара професура поводилась неоднозначно. Якщо Іван Петрович Крип'якевич, не без підстав передчуваючи що саме він буде головною мішенню, погодився покритикувати вчителя та прочитав на розширеному засіданні кафедри реферат на тему «Визвольна боротьба українського народу проти шляхецької Польщі і приєднання України до Росії»,

згадавши про неправильну інтерпретацію цього питання в працях М.С. Грушевського, то Мирон Михайлович Кордуба використав трибуну для адвокації поглядів останнього. Готуючи засідання декан запропонував Кордубі виступити на тему «Буржуазно-націоналістичне висвітлення давньої історії, зокрема Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, у працях Грушевського». Натомість М. Кордуба довільно змінив тему і виступив з повідомленням «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби в історії України».

«Михайло Грушевський, – читаємо в стенограмі його виступу, – посідає в українській історіографії безумовно почесне місце. Він перший дав своєму народові заснований на критично перевірених фактах і за вимогами сучасної науки побудований образ його минулого, його історичного розвитку від найдавнішого до нового часу, поклавши цим нові підвалини його національної свідомості» [8, арк. 52]. Після такої високої оцінки внеску академіка Грушевського в українську історичну науку в цілому годі було б очікувати від Мирона Кордуби хоч якоїсь критики праць Грушевського з княжої доби.

«Професор Кордуба прямо заявив, що йому болісно слухати осудження, якому піддали Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає себе. Професор Кордуба виступає із запереченням того, що Західна Україна була глухим закутком і тут не було вчених, конкурентів Грушевському. Цей погляд, каже він, «гірко тенденційний і неправильний, бо Галичина не була закутком, вона дала передових людей, як Івана Франка, Олександра Колессу, Остапа Терлецького, і всі вони поважали Грушевського як авторитетного вченого» [6, с.216-217].

Відкинув Кордуба і звинувачення Грушевського в націоналізмі: «У мене таке враження, що останнім часом це слово починає грати таку роль, яку в середні віки виконувала назва «єретик». Якщо хочуть когось скомпроментувати,

коротше кажучи, знищити, – наліплювали йому ярлик націоналіста, не заглиблюючись у справжній зміст цього терміна, адже значення його може бути різним. Якщо розуміти націоналізм як тверде усвідомлення приналежності до своєї народності й активну боротьбу проти гноблення, проти всіляких спроб денаціоналізації з боку агресивних народів – а так узагалі розуміли націоналізм у нас у Галичині перед Першою світовою війною, – тоді, безперечно, доведеться визнати Грушевського націоналістом. Але такими самими націоналістами були й Тарас Шевченко, й Іван Франко, і Михайло Коцюбинський, і Василь Стефаник, та й багато інших наших прогресивних патріотів, пам'ять про яких ми шануємо. Якщо ж розуміти націоналізм у значенні, що його це слово набрало в останні десятиліття, тобто як дурман, як хворобливу ідею, що свій народ найдосконаліший у світі і повинен панувати над іншими народами шляхом їх підкорення та денаціоналізації, як ідею, яка сіє ненависть і презирство до всіх інших народів, то таким націоналістом Грушевський ніколи не був» [8, арк. 57].

Зрозуміло, що такою доповіддю Кордуба свідомо підписав собі вирок. Ректор Білякевич не приховував своїх намірів: «або ідейне переозброєння, або позбавлення роботи в університеті» [6, с.218]. Як зазначають О.С. Рубльов і Ю.А. Черченко, «лише невблаганна смерть «врятувала» М.М. Кордубу від неминучих репресій, але його прізвище та наукову спадщину поглинули хвилі чергової кампанії «боротьби з буржуазно-націоналістичними перекрученнями історії України», й донедавна його науковий доробок перебував на полицях «спецхранів» [7, с. 28].

На об'єднаному засіданні кафедр історичного факультету виступали також інші представники наукової школи М. Грушевського. Так, Омелян Терлецький зосередив увагу на новітньому періоді історії України, окресливши її «викривлення» М. Грушевським. «Новачок зі Сходу

Осечинський уточнив, як саме націоналістичні теорії Грушевського суперечать російській історіографії XIX–XX століть. Останній зайшов так далеко, аж звинуватив учнів Грушевського у тому, що УПА продовжує збройний опір» [4, с.112].

За лаштунками університетських диспутів стояли співробітники Львівського обкому КП(б)У. Вказуючи на образливий тон ведення засідання, стара професура підкреслювала, що треба вчитися коректним науковим диспутам, «треба дискутувати як вченим, а не тільки як комуністам, не лаяти треба, а доказувати» [6, с. 218]. Втім обкомівським апаратникам цього здалося замало, вони зажадали рішучих оргвисновків задля «повного розгрому історичного школи Грушевського». Зокрема секретар Львівського обкому партії І.С. Грушецький вважав, що в більшовицької критики не може бути меж. На серпневому 1946 року пленумі ЦК КП(б)У він звинуватив у м'якотілості деяких членів ЦК, які «застерегли, чи не різко ви ставити питання про помилки Крип'якевича, адже Крип'якевич та інші пройшли буржуазну школу, й наше завдання виховувати їх в дусі марксо-ленінської теорії та підходити до них обережно». Не приймаючи таких застережень І.С. Грушецький вирішив зробити Крип'якевича головним об'єктом ідеологічного цькування по справі школи Грушевського.

Не зважаючи на те, що з 12 вересня 1946 року проф. І.П. Крип'якевич був переведений на роботу в Київ, на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України Академії наук УРСР, у Львові не заспокоїлись. «З осені 1946 р. – пишуть О.С. Рубльов і Ю.А. Черченко, – хвиля звинувачень на адресу І.П. Крип'якевича почала швидко зростати. Приводом до цієї кампанії послужила публікація окремих праць науковця в окупованому гітлерівцями Львові. Втім, це була лише зачіпка. Адже йшлося не лише про чергове «викриття» «буржуазно-націоналістичної школи»

М.С. Грушевського та його учнів і послідовників (справжніх та вигаданих) в українській історіографії, а про приборкання інтелігенції республіки взагалі, що, як і більшість населення Радянського Союзу в перші повоєнні роки, плекала надію на лібералізацію режиму. Перекреслити ці сподівання мало на меті не лише «друге пришестя» Л.М. Кагановича, який у березні – грудні 1947 р. знову очолював ЦК Компартії України, а й низка «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У, що мавпували відповідні рішення ЦК ВКП(б)…» [6, с.219].

Прямим наслідком інциденту навколо «історичної школи Грушевського» у Львівському університеті стали кадрові рішення. Серпневий 1946 року Пленум ЦК КП(б)У закликав «піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії України Грушевським та його «школою». Публікувати в газетах і журналах статті, що показують наукову неспроможність і політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського» [5, с.163]. Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 р. № 1859 у Львові були ліквідовані відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР. Відповідно, співробітники скасованих установ залишилися без роботи. Стару професуру було звільнено, частину науковців відрядили разом з І.П. Крип'якевичем на «почесне заслання» до столиці.

Сам І.П. Крип'якевич після депортації зі Львова працював в академічному Інституті історії України, але весь час вимушений був виправдовуватися за свою причетність до «школи Грушевського». Д.З. Мануїльський зазначав у 1947 році, що І.П. Крип'якевич є «живим зразком лженауковців, які намагаються поставити історію українського народу на службу українському буржуазному націоналізму… Примикаючи в минулому до школи Грушевського, виховані на лютій ненависті до українського народу, на догідливості й плазуванні перед іноземними імперіалістами, ці лженауковці безцеремонно... спотворювали факти, підганяли історичні

події під потрібні їм контрреволюційні схеми й тим самим пристосовували історію українського народу до їх антинародних політичних цілей» [7, с.31].

У квітні 1947 року на спільному засіданні Вченої ради і колективу наукових співробітників Інституту Крип'якевича зобов'язали виступити з прилюдним каяттям: «Я розумію великі мої провини, які вважаються за мою діяльність в часи німецької окупації. Цілий ряд моїх робіт було видано в цей період, і я вважаю це великою моєю провиною... Я був під терором, як і багато інших, але я міг зламатись і міг не зламатись. Я зламався, і в цьому саме моя провина. Моя надія тепер в тому, що я зможу цю провину викупити» [1, арк. 35]. Певною мірою ситуація для науковця виправилась лише після 1953 року, коли він очолив Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові (нині – Інститут українознавства НАН України, що носить його ім'я). Втім, каятися і виправдовуватися за «немарксистську» молодість Іван Петрович вимушений був до останніх років життя.

Любомир Винар у 1967 році, в некролозі Івану Крип'якевичу підсумував: «Українські історики в совєтській Україні є позбавлені свободи досліду і свободи думки. Вони працюють під наглядом і диктатом комуністичної партії. І.П. Крип'якевич не був вийнятком – він був змушений заплатити данину комуністичному режимові і прилюдно засудити свої праці досовєтського періоду, і відректися М. Грушевського та його школи, що не вкладалися в совєтську схему східноєвропейської історії» [3, с.79].

Висновки. Академіка М.С. Грушевського по праву можна вважати фундатором сучасного українознавства. Його концепція походження українського народу, цілісна картина безперервного розвитку української історії суперечила тоталітарній імперській догмі про «спільну колиску» та «одвічне прагнення українців» до злиття з російським

народом. Через це вченого затаврували як «буржуазного націоналіста».

В останні роки Другої світової війни та в повоєнний період партійна верхівка в Україні розгорнула планомірне цькування учнів М.С. Грушевського, що вписувалось у тенденцію загальносоюзної кампанії із взяття під контроль діячів науки і культури («ждановщина»). Політичне диктаторство партійних ідеологів демонструвало їхню наукову неспроможність, адже директивне нав'язування історіографічних рамок і дат суперечило історичним фактам і викликало протиріччя навіть у межах самої радянської пропаганди. Цю неспроможність ідеологи компенсували «оргвисновками», кадровими чистками, скороченням штатів і закриттям наукових установ. До представників історично школи М.С. Грушевського застосовувалися публічний тиск, примусові каяття, зняття з посад тощо. Водночас, попри загрозу репресій, частина науковців чинила професійний опір. Яскравим прикладом став виступ Мирони Кордуби у Львівському університеті, який відкрито захистив доробок вчителя, викривши використання ярлика «націоналізм» як інструменту знищення інакодумства. В цілому ж, боротьба з «грушевщиною» була спрямована на остаточне викорчовування національної пам'яті українців та підкорення гуманітарної науки тоталітарному контролю СРСР.

Література

1. Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 101.

2. Винар Л. Галицька доба Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк–Мюнхен, 1967. 1–2(13–14). С. 5–22.

3. Винар Л. Іван Крип'якевич (1886-1967). In Memoriam. *Український історик*. Нью-Йорк–Мюнхен, 1967. 1–2(13–14). С. 75–80.

4. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.

5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ. 1977. Т. 2. С. 162-163.

6. Рубльов, О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки XX ст.: монографія. НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. Київ: Наук. думка, 1994. 349 с.

7. Рубльов, О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 24–35.

8. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 385.

Vira Dodonova,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Department of Philosophy and International
Communication, National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine

MYKHAILO HRUSHEVSKY AND THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES

The establishment of the Ukrainian Academy of Sciences is closely associated with many figures whose names brought distinction to Ukrainian science: D. Bahalii, M. Vasylenko, M. Kashchenko, B. Kistyakovski, I. Kosonohov, A. Krymsky, M. Tugan-Baranovsky, P. Tutkovsky, V. Peretts, M. Ptukha, and others. However, even among this list of distinguished academics and professors, a special place belongs to two organizers of scientific life in Ukraine: Volodymyr Vernadsky and Mykhailo Hrushevsky. Each of them saw the Academy differently and had their own project for the development of national science [1].

The idea of creating the Academy had been developing since the first days of the existence of the Ukrainian People's Republic (UPR), but its implementation became possible only after the Hetman coup in the Ukrainian State. Pavlo Skoropadsky personally supported the initiative, while the Minister of Public Education and Arts, M. Vasylenko, invited Academician Vernadsky, whom he knew from their joint work in St. Petersburg, in May 1918 to participate in developing the project of the Ukrainian Academy of Sciences (UAS). On May 12, Vernadsky wrote in his diary: "I am increasingly thinking about creating a major scientific center in Kyiv, taking advantage of the favorable political conjuncture. Even if it fails to be carried through – it must be pursued. Usually, something always comes out of all this, and one can never know the outcome. One does not need to know the outcome, but rather what one wants to achieve. To write a memorandum on the Ukrainian Academy of Sciences: 1. National Library at the Academy. The state should provide several million for the purchase of books. 2. Research institutes: Geological Committee, geographical map, agricultural and soil studies. A plan must be developed immediately. Department of the History of Ukrainian and Slavic Art. Study of the East in connection with Crimea. Experienced institutions in connection with the resources of the South. People: Naumenko, Hrushevsky, Bahalii, Oppokov, Vysotsky, Luchytsky, Tutkovsky. A trip to Kharkiv, Odesa, and Katerynoslav is necessary. Connection with Crimea" [9, p. 8].

Thus, from the very beginning, Vernadsky counted on M. Hrushevsky as a potential academician and, possibly, the first President of the Academy. Few among the nationally oriented Ukrainian intelligentsia had advanced as far toward the creation of the UAS as M. Hrushevsky. Much has been written about the Lviv Shevchenko Scientific Society, which he headed in 1897–1913, as well as about the Ukrainian Scientific Society (USS), established in 1907, both of which historians regard as prototypes of the UAS. Even Dmytro Doroshenko, Minister of Foreign Affairs in the

Hetman government, confirms in his memoirs that M.S. Hrushevsky's candidacy for this position was fully justified. "The people closely involved in the organization of the Academy of Sciences strongly wished to see Prof. M. Hrushevsky as its first president. There was complete understanding on the part of the Hetman. But Prof. Hrushevsky categorically refused, unwilling to receive the appointment from the Hetman" [6, p. 360].

However, M. Hrushevsky's personal vision of the future Academy differed substantially from the project developed by Vernadsky.

1. Mykhailo Serhiiovych chose the London Scientific Society as a model for the Ukrainian Academy, whose purpose was limited solely to the popularization of scientific knowledge. This society, like other associations of Western European scholars in the 17th-18th centuries, was essentially a "club of common interests" in which scholars evaluated each other's work results, exchanged information, and conferred honorary titles and awards. The sources of funding for such "academies" included membership fees, donations from patrons, and income from publishing activities. Later, the state begin to support scholarly activities, taking academies under its patronage. In the 19th century, academies emerged in Eastern Europe among the so-called "stateless nations" – Serbs, Poles, Czechs, and Bulgarians – becoming a powerful stimulus for the awakening of national self-consciousness. Hrushevsky's orientation toward creating an Academy of precisely this type pursued, first and foremost, not a scientific but a political objective. An independent Academy of its own – in any form – was a serious argument in favor of Ukraine's state independence. Neither the supporters of independence nor the federalists could leave this fact unnoticed.

2. According to M. Hrushevsky, the UAS was to unite the efforts of scholars working in fields of knowledge that were not being developed anywhere except Ukraine. Priority was given to Ukrainian studies as a complex of historical, ethnographic, and

philological research. “Hrushevsky,” wrote V. Vernadsky, “proceeded from the structure of Western European academies and from the excellently organized Shevchenko Society in Lviv. But the Society was not adapted to work in other disciplines – mathematics, natural sciences, and applied sciences” [5]. For the sake of fairness, it should be noted that, alongside the historical and philological sections, the Shevchenko Scientific Society had medical and natural science sections, and their abolition was not envisaged in the event of the transformation of the Society into an Academy. The point was rather that, from the very beginning, Hrushevsky “gave up positions without a fight,” reasonably believing that Europeans had advanced far in the natural sciences and that Ukrainians did not need to “reinvent the wheel.” In other words, physics, chemistry, biology, and other fields were left to foreigners, while the social sciences and humanities were assigned a leading role in the structure of the future Academy.

3. M. Hrushevsky also took into account the existing pool of potential academicians. In selecting them, he adhered to considerations of political expediency, focusing primarily on ethnic origin. “You know,” he wrote in a letter to Vernadsky, “that we now do not have a sufficient number of Ukrainian scholars outside the field of Ukrainian studies. Therefore, we must turn to Russians. It will take quite some time before such forces emerge among us.” From his perspective, it was far more expedient not to conduct scientific work at all than to conduct it with foreign, non-Ukrainian forces.

Finally, Mykhailo Hrushevsky could not conceive of the Academy without his own leadership in it, and therefore any alternative project would inevitably have been subject to his opposition. When the actual possibility of creating a Commission for drafting the bill on the establishment of the UAS became clear, Hrushevsky took an oppositional stance.

The correspondence between Vernadsky and Hrushevsky sheds some light on the intrigue surrounding the establishment of

the UAS. In his debates with Hrushevsky, Volodymyr Ivanovych defended his own vision of the Ukrainian Academy, about which he published a number of works. He proposed taking the St. Petersburg Academy of Sciences as a model, which, in his view, was much better adapted than its European counterparts to addressing scientific tasks of national importance. Since the time of Peter I, it had been funded by the state and served as the academicians' principal place of employment.

1. The Ukrainian Academy of Sciences could meet these requirements only if its institutions were incorporated into the state structure and state-funded scholarly work became "recognized by the state as being of national importance."

2. As a natural scientist, V. Vernadsky did not intend to limit the establishment of academic institutions to the field of Ukrainian studies alone. The new Academy was to maintain close links with ordinary matters of practical life, "so that its significance would be clear to the entire population, to the whole of Ukraine," and respond to all problems and needs of the population that required "scientific assistance and scientific advice." Since the national economy had been devastated by the war, it was necessary to ensure a rapid increase in labor productivity, the full and extensive use of Ukraine's productive forces, and the identification of hidden reserves for its development. Based on the principle of systematic organization, Vernadsky developed a project for the structure of the UAS that encompassed a wide variety of scientific fields, ranging from fundamental to applied disciplines. "The instruments of research work" were to include scientific institutions such as research institutes, laboratories, museums of geology, mineralogy, archaeology, ethnography, anthropology, botany, zoology, and paleontology, the Ukrainian Historical Museum, an astronomical observatory, and others. These institutions were to be grouped according to their specialization into four departments of the Academy: History and Philology (with a Ukrainian studies

division), Physics and Mathematics, Economics and Law, and Applied Natural Sciences.

3. In the dilemma between the "scientific" and the "national," Vernadsky unequivocally gave priority to science. According to him, the future Academy was to "contribute to the growth of Ukrainian national self-consciousness and Ukrainian culture through a broad, profound, and insightful scientific study of the past and present of the Ukrainian people and its neighbors, and of the nature of the country inhabited by them in all its infinite manifestations." However, this did not mean that the Ukrainian Academy would consist exclusively of ethnic Ukrainians.

Incidentally, V. Vernadsky, whom his fellow academicians privately called a "stubborn khokhol," considered himself "Russian, but not Great Russian." He understood that through his activities in organizing the UAS he was contributing to the final separation of Ukraine from Russia. "A scientific center that studies the language and history of a people means that the nation has attained an awareness of its commonality and historical destiny. Without such study, independence cannot exist, regardless of what political slogans may be proclaimed. Independence cannot be imposed by force. But reality must be taken into account" [1]. If Vernadsky refused to participate in creating the Academy, business-minded experts from Berlin or Vienna would arrive the following day and, undoubtedly, establish such work. Therefore, it would be better for the Academy to preserve its traditional ties with Russian culture than for a complete rupture to occur.

Addressing the issue of the personal relationship between Vernadsky and Hrushevsky, which is subject to so much speculation today, it should be noted that V. Vernadsky, having agreed to work as an "independent expert" on the Commission drafting the bill on the creation of the UAS, had no far-reaching plans regarding its presidency. There is evidence [4, p. 8] that Hetman P. Skoropadsky officially invited Mykhailo Hrushevsky to head the future Academy, but he refused, not without pathos, stating

that he did not wish to cooperate with a "usurper" and a "monarchist." Moreover, it is reliably known that Vernadsky personally visited Hrushevsky and made a similar proposal to him to head the Academy. We have Volodymyr Ivanovych's recollection of this conversation: "he said that he could not accept anything from this government, including work on organizing the Academy of Sciences and the Academy itself. Of course, I could not adopt this position, but I said that I understood him and understood his refusal" [9, p. 8]. M. S. Hrushevsky not only categorically rejected the possibility of working as a member of the "Hetman's commission," but also tried to dissuade Vernadsky from doing so. Clearly, the latter's withdrawal from the Commission would, at the very least, have postponed the opening of the UAS, which, under conditions of political instability, could have resulted in the project being abandoned altogether. Hrushevsky, however, was not concerned about this.

As is known, shortly before his flight from Kyiv, P. Skoropadsky signed the bill on the establishment of the UAS. On November 14, 1918, the "Law of the Ukrainian State on the Establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv" was adopted. On November 27, 1918, the first General Assembly of academicians was held, at which V. Vernadsky was unanimously elected President of the UAS. Mykhailo Serhiiovych was deeply distressed by the news of the Academy's establishment without his participation and retaliated against Vernadsky through defamatory statements in the press. As a result, when Kyiv came under Bolshevik control and the Bolsheviks immediately began carrying out repressions and purges, Vernadsky was forced to go into hiding and leave the city.

Reflecting on the relationship between political objectives and the means of achieving them in the approaches of V. Vernadsky and M. Hrushevsky, it is appropriate to cite V. Zaruba's article, which analyzes the latter's relationship with another academician, the historian Dmytro Bahalii. "Dmytro Ivanovych and Mykhailo

Serhiiovych," the author writes, "actively participated in social and political life, and both brought the moment of Ukraine's national liberation closer. But they pursued this goal by diametrically opposite paths. Dmytro Bahalii professed legality, lawfulness, and legitimacy, no underground or illegal activities, and unconditional obedience to those in power, whoever they might be – the tsar, the hetman, or the Bolsheviks. This was, if you will, a Mazepa-style tactic: by attaining high positions in the pro-Russian administration (rector, senator, mayor), to obtain the opportunity to do something for his own people as well."

M. Hrushevsky, by contrast, alongside legal means, resorted to underground methods of political struggle, including the organization of parties, politicized movements and organizations, and an underground press and publications. "Hrushevsky could not tolerate Bahalii's conformism, his 'cunctatorism,' his scholarly and human mimicry, and his adaptation to different regimes" [7]. Although the positions of D. Bahalii and V. Vernadsky should not be equated, since there were many differences between them (in particular, Vernadsky was outraged by Bahalii's refusal to sign, in 1906, the collective declaration of six members of the State Council calling for resignation in protest against the government's reactionary policies [2, p. 43]), the above passage nevertheless raises a profound ethical issue that extends far beyond the subject of the establishment of the UAS. This issue acquired particular relevance following Russia's full-scale invasion of Ukraine.

References

1. Александрова О., Додонов Р., Додонова В. Два проєкти Національної академії наук (до сторіччя УАН). *Nad Wisla i Dnieprem*. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc i terazniejszosc. Monografia zbiouowa / red. Ihor Sribnyak. Warshawa-Torun: Miedzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. S. 6–12.

2. Вернадский В.И. Из дневниковых записей (6 марта –

16 декабря 1918 г.). Жизнь и деятельность на Украине / Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С. М.; отв. ред. Бабичев Ф.С.; АН УССР. 2-е изд. испр. и доп. Киев: Наукова думка, 1988. С. 288–300.

3. Гирич І. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року»). *Український археографічний щорічник.* Вип. 1. К.: Наук. думка, 1992. С. 332–351.

4. Грабовський С. Академія, яку заснував Скоропадський. URL: http://tyzhden.ua/History/659642

5. Додонов Р. Біля витоків Української Академії наук: В.І. Вернадський і М.С. Грушевський. *Ноосфера і цивілізація*. 2009. Вип. 7(10). С. 15–27.

6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавне минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 360.

7. Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій. *Березіль*. 1991. С. 141–154.

8. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1919. С. 3.

9. Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1993. 376 с.

10. Матвєєва Л. Створення Української Академії наук (1918–1928). *Східний світ.* 2008. №3. С.22–47.

Леонід Залізняк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу археології кам'яної доби
Інституту археології НАН України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Головним будівничим ранньосередньовічної концепції україногенези сучасна українська історіографія визнає М. Грушевського. Однак коріння концепції сягають першої половини XIX ст. – епохи романтизму та «спору южан и северян» за історичну спадщину княжого Києва середини XIX ст.

Ідеї романтизму проникли у царську Росію з Європи на межі XVIII–XIX ст. Романтикам була властива загострена увага до мальовничої природи, на лоні якої мешкають не зіпсуті цивілізацією вільні люди. Романтизм пробудив інтерес до життя простого народу, що спричинив численні етнографічні дослідження народів Європи, зокрема й українців, білорусів та росіян.

Велика кількість публікацій, присвячених фольклору та етнографії східних слов'ян, переконливо показали суттєву різницю між українською та російською етнокультурами. Окремішність українського народу від російського стала очевидною попри панування у великодержавній історіографії ідей І. Гізеля та М. Карамзіна про єдиний православний «русский» народ.

Вивчення етнографії швидко набули ухилу в бік історичних досліджень. Історіософія романтизму концентрувала увагу дослідників на вивченні історії народів, а не держав та династій, що, традиційно властиво великодержавній російській історіографії. На думку адептів

романтизму, історію роблять не правителі, а народи, що мають право на національну державу, як альтернативу багатонаціональним, деспотичним імперіям минулого.

Провідну роль у становленні української історичної науки відіграли Харківський університет ім. В. Каразіна та Київський університет ім. св. Володимира, засновані у 1805 та 1834 роках відповідно. Саме в них під впливом ідей романтизму та результатів етнографічних досліджень визріла концепція окремішності українського народу від великоросійського, а також почала формуватися українська народницька історична школа. Її діячі активно працювали над розбудовою модерної української нації, формальною ознакою якої було затвердження нового етноніму – українці.

Протягом другої половини XIX ст. в Україні остаточно склалася національна історична школа народницько-позитивістського спрямування, біля витоків якої стояли М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович і яку на межі століть очолив учень В. Антоновича М. Грушевський. Зі школи В. Антоновича вийшли його численні учні та послідовники – Д. Багалій, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, П. Голубовський, О. Оглоблін, О. Єфименко, В. Полонська-Василенко та ін. Вони «створили наукові підвалини для синтезу українського середньовіччя – історії княжої України, – і без них була б неможлива ні наукова схема історії М. Грушевського, ні його капітальна «Історія України-Руси», – писав О. Оглоблін.

Погляди на походження українського народу істориків-народників XIX ст. узагальнив і розвинув М. Грушевський зі своїми численними учнями. Вони на початку XX ст. протистояли російській імперській історіографії, що постійно модернізувала старі та продукувала нові версії імперського бачення походження та історії східних слов'ян.

Важливим напрямком досліджень українських істориків-народників була проблема етногенези східних

слов'ян, вивчаючи яку вони регулярно торкалися питань глотогенези української мови. Починаючи з М. Максимовича, вони визнавали існування давньоукраїнської мови на Русі в княжі часи, а її зародження відносили до епохи, що передувала постанню держави Русь, тобто до раннього середньовіччя. Відповідно у цей же час, на їхню думку, почалося формування носіїв цієї мови – русинів-українців, пращурами яких вважали антів.

Стимулом до формування ранньосередньовічної версії україногенези стала тривала дискусія, яка відома під назвою «спор южан и северян» за історичну спадщину княжого Києва. Її спровокувала стаття російського історика і публіциста М. Погодіна, в якій він стверджував, що «В Киеве жили до татар не малороссияне, а великороссияне» [3].

Саме в боротьбі з погодінською теорією фундатори української народницької історичної школи М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович з однодумцями заклали концептуальні основи ранньосередньовічної версії україногенези. Згадані дослідники дійшли висновку, що українська мова є окремою, відмінною від російської одиницею, що зародилася в ранньому середньовіччі і в головних рисах сформувалася на Русі у дотатарські часи. Вони переконливо заперечили твердження М. Погодіна про запустіння Київського Подніпров'я після монгольського погрому і прихід предків українців з Прикарпаття лише у пізньому середньовіччі. М. Максимович наголошував на неперервності розвитку на Київщині з княжих часів до козацької України XVII–XVIII ст. М. Костомаров переконливо показав прямий зв'язок українців з княжим Києвом і Галичем та їх окремішність від росіян. Дослідник писав, що московити, назвавшись «русскими», фактично вкрали в українців їхнє ім'я.

Підсумував тривалу суперечку «южан» з «северянами» про початок історії східних слов'ян М. Грушевський у своїй

програмній статті 1904 р. показав, що «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської… Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVII вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені…». Ніби передчуваючи майбутню з'яву на світ неоімперської конструкції давньоруської народності, батько української історії писав: «Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності» [2].

Спираючись на напрацювання М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича М. Грушевський декларував ранньосередньовічну версію походження українців, коли у своїй праці «Анти» 1898 р. проголосив антські племена раннього середньовіччя пращурами українців, а Середнє Подніпров'я – «правітчизною нашого народу» [1]. М. Грушевським вважав Київську Русь державою українського народу, а землі між княжим Галичем на заході та Черніговом і Переяславом на сході прямо називав Україною.

У згаданій статті 1904 р. та у фундаментальній «Історії України-Руси» М. Грушевський намітив головні віхи не лише історії, а й етногенези та націогенези українців до XVIII ст. Вчений переконливо показав тяглість і спадковість етноісторичного розвитку русинів-українців від «предків українських племен антів» раннього середньовіччя до їхніх нащадків літописних племен VIII-X ст., і далі до Київської Русі та Галицько-Волинської держави, через Литовсько-Польський період пізнього середньовіччя і до козацької України модерного часу. Однак в основу побудов дослідника лягли ідеї фундаторів української народницької історичної школи М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича та ін.

Література

1. Грушевський М.С. Анти. *Записки НТШ*. Львів, 1898. Т. XXI. Кн. 1.

2. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Статьи по славяноведению. СПб, 1904.

3. Погодин М.П. Записки о древнем русском языке (Письмо к И.И. Срезневскому). *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. Спб., 1856. Вып. 2. Т. 5. С. 70–91.

Світлана Кагамлик
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА В ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО [1]

Тематика дослідження Києво-Печерської лаври в творчості Михайла Грушевського актуалізується у 2026 році передусім відзначенням двох ювілейних дат – 160-ліття від дня народження видатного історика і 975-ліття Києво-Печерської лаври. І хоча Михайло Грушевський не створив окремої студії, присвяченої авторитетному монастирю, пов'язана з цим тематика присутня в багатьох його загальних і спеціальних працях з історії України, релігійних рухів та української культури.

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання ініціативної НДР 26ІФ079-02 «Деконструкція імперських наративів в українському сакральному просторі (на матеріалах Києво-печерської Лаври)».

Дослідження Михайлом Грушевським Києво-Печерської лаври можна сфокусувати в двох напрямках: 1) інституційному – оцінка монастиря як важливого релігійного і культурно-просвітницького осередку; 2) персоналійному – характеристика лаврських діячів, головним чином Петра Могили.

По суті, єдиним узагальнюючим дослідженням М. Грушевського з історії церкви є його праця «З історії релігійної думки на Україні», де він розглядає еволюцію церковних інституцій, чернецтва та вплив печерської традиції на українську релігійність від найдавніших часів до кінця XIX ст.

Найбільш послідовно історію Лаври Михайло Грушевський розглядає в контексті історії церкви в Україні у своїй одинадцятитомній «Історії України-Руси» (головним чином 6 і 7 томи), в якій церковній історії присвячено близько п'ятої частини тексту. Окремо розвиток Лаври як головного культурно-просвітницького центру України учений подає у своїй спеціальній праці – «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (1912), де висвітлює один із найважливіших, переломних періодів в історії України – перехід від польсько-литовської до козацької доби. Не дивно, що в своїх дослідженнях з історії церкви Грушевський віддавав пріоритет козацькій добі, особливо якщо враховувати його початкову належність до народницької школи.

Новаторство М. Грушевського в тому, що він уперше увів до наукового обігу поняття «печерського ученого кружка», характеризуючи його як «цілий ряд літературних і наукових сил, що з Печерської лаври роблять ряд теологічної академії» [2, с. 242; 3, с. 458]. За висловом М. Грушевського, діяльність гуртка Єлисея Плетенецького в Києво-Печерській лаврі стала найголовнішою ознакою Першого українського відродження, що «так сильно, хоч і ненадовго, заблисло блиском і політичної мислі і національного самоусвідомлення» [2, с. 137].

Грушевський наголошував, що для започаткування і розвитку Печерського гуртка склалися сприятливі суспільно-політичні та економічні обставини. З одного боку, плідна творча діяльність осередку могла розгорнутися під захистом козацтва, яке набирало все більшої сили і політичної ваги. Також стали в нагоді також старанно збережені поколіннями печерських ченців величезні матеріальні засоби, які, «по довгих віках застою й інерції знайшли собі благородний ужиток в службі культурним і національним потребам свого народу» [2, с. 240].

Значенню Печерського культурно-освітнього гуртка Михайло Грушевський приділив увагу в окремій статті «Три академії», де висловив цікаву думку, що Могилянська академія як освітня установа була однією з функцій київського культурно-просвітницького осередку, зосередженого в Печерському монастирі: «…сама школа, навчальна установа, була тільки одною частиною, чи функцією київського академічного осередку. Академія в розумінні згромадження найвище кваліфікованих наукових сил була деінде в Печерськім монастирі – найбагатішій, найгойніш обдарованій українській установі того часу, що могла забезпечити науковим силам можливість безжурного заняття наукою, давала в їх розпорядження бібліотеку, друкарню, рисовників і граверів» [6, с. 406].

Варто зазначити, що в науковій літературі діяльність Печерського гуртка розглядалася переважно за часів правління Лаврою Єлисея Плетенецького, його наступника Захарії Копистенського і завершувалася епохою Петра Могили. Проте існує чимало свідчень активної просвітницької роботи гуртка в другій половині XVII і у XVIII ст., що вказує на неперервність його діяльності упродовж цих двох століть [7, с. 119-149].

Літературна спадщина Києво-Печерської лаври знайшла яскраве висвітлення в фундаментальній багатотомній

праці Михайла Грушевського – «Історія української літератури». У другому томі він розглядає книжну словесність Печерського монастиря Київської доби, зокрема літописну «Повість временних літ»; у третьому аналізує знаковий рукописний твір обителі – «Києво-Печерський патерик», і дає йому надзвичайно високу оцінку, прирівнюючи за популярністю до «Кобзаря» [4, с. 103]. Найбільше уваги лаврській тематиці відведено у шостому томі видання, де учений окремо розглядає книжкову продукцію лаврського гуртка першої половини XVII ст., вважаючи її феноменальним явищем в українській культурі, а полемічний трактат «Палінодія» Захарії Копистенського 1621 р. назвав вершиною тогочасної богословської ерудиції [5].

Загалом у своїх дослідженнях Михайло Грушевський розглядає Лаврську друкарню не просто як релігійне явище, а як фундаментальний чинник формування української національної та культурної ідентичності.

Попри високу оцінку Печерського монастиря як культурно-просвітницького осередку, характеристика діячів Лаври в доробку ученого не була однозначною. Це випливало з поглядів М. Грушевського на українську церковну еліту як важливий, але суперечливий чинник націєтворення та культурного розвитку України і відповідало його народницькій концепції, в центрі якої стояв народ, зокрема козаччина, а не держава чи еліта.

Прикметним у цьому контексті є порівняння представлених у доробку М. Грушевського двох керівників Лаври – Єлисея Плетенецького і Петра Могили. Учений надає високу оцінку Єлисею Плетенецькому, який «відкрив нову добу» в історії Києво-Печерської лаври завдяки тому, що «не тільки умів ужити козацьку силу на привернення печерських маєтностей, конфіскованих королем, але й під ослоною козацької опіки розпочав незвичайно живу й плідну культурну роботу» [2, с. 240].

Постать лаврського архімандрита і київського митрополита Петра Могили в оцінці Грушевського постає, з одного боку, як приклад високої інтелектуальної еліти, що створила потужну освітню інфраструктуру (Києво-Могилянську академію): «Аж до останньої московізації, переведеної при кінці XVIII в., Київська академія, а з нею й українське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом. Відти величезне значення його в історії української культури і надзвичайний пієтизм для його пам'яті й імені, що затримувався навіть у XIX ст.» [1, с. 76–77].

Водночас, зауважував М. Грушевський, «діяльність Могили і з релігійного, і з національно-культурного становища, поруч сторін позитивних мала й величезні хиби... Замкнувшись у своїх канонічних привілеях, зреформована ним церква в усім мусила шукати помочі та підпори у влади чужородної: польської та московської; тому так легко потім і змосковщилась та збюрократизувалась – стала простою галуззю царської адміністрації» [1, с. 77].

Отже, студії Михайла Грушевського щодо Києво-Печерської лаври, хоч і не набули цілісного характеру, а розпорошені у різних виданнях, сформували позиції, які досі є фундаментальними для сучасних дослідників української церкви і культури, передусім ранньомодерної доби.

Література

1. Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. *Духовна Україна: Збірка творів* / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. К.: Либідь, 1994. С. 136–255.

2. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. *Духовна Україна: Збірка творів* / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. К.: Либідь, 1994. С. 5–135.

3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Витяги.

Духовна Україна: Збірка творів / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. К.: Либідь, 1994. С. 256–516.

4. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 3 / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. С.К. Росовецького. К.: Либідь, 1993. С. 103.

5. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 6. К.: Обереги, 1995. С. 66–105.

6. Грушевський М.С. Три Академії. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2015. Т.10. Кн. 1. С. 399–412.

7. Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). К., 2005. 552 с.

Ростислав Ковальчук,
молодший науковий співробітник
відділу філософії та геополітики
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВІЗІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ПУБЛІЦИСТИЦІ 1918 Р.: ЧОРНОМОРСЬКА ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ[1]

Звернення до чорноморського напрямку українських геополітичних побудов у контексті теоретичної спадщини М.С. Грушевського актуалізується в наш час подіями російсько-української війни. Російська агресія після 2014 р.

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання ініціативної НДР 26ІФ079-01 «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах»..

продемонструвала стратегічне значення Криму, морських комунікацій, портової інфраструктури та свободи судноплавства для безпеки й економіки України. Це надає нового звучання тезі Грушевського про Чорне море як простір, що не лише розділяє, а й пов'язує прибережні країни.

Історіософську думку Грушевського вивчають давно. Засадничими залишаються праці О. Пріцака про історіософські підстави його схеми [15] та Л. Винара, який назвав Грушевського «істориком і будівничим нації» [2]. Найповніше інтелектуальну еволюцію вченого, зокрема його шлях від автономізму до самостійництва, реконструював С. Плохій у «Великому переділі», де публіцистика 1918 року вписана в ширший сюжет «розбирання» імперської історіографічної схеми [14]. І. Гирич наголошує на націєтворчій функції текстів Грушевського, передусім революційної доби [4]; В. Масненко розглядає його схему через зв'язок історичної думки з націотворенням [11]. Рецепцію ідей Грушевського сучасниками докладно вивчив В. Тельвак [17], діяльність у добу Центральної Ради – Р. Пиріг [17] і В. Верстюк [1]. Публіцистику Грушевського як джерело з історії суспільно-політичної думки досліджувала С. Панькова [12].

Окремі складники цієї проблематики вже були предметом дослідження. Чорноморську орієнтацію Грушевського аналізували в контексті української політичної географії та федералістської традиції; її зіставляють з ідеями С. Рудницького [16] і пізнішою «Чорноморською доктриною» Ю. Липи [10]. Р. Додонов порівнював чорноморський напрям у геополітичних теоріях росії та України [8]. У колективній монографії НДІ українознавства «Геополітична суб'єктність України в контексті глобальних викликів» погляди українських мислителів початку ХХ ст. розглянуто як елемент становлення української суб'єктності [3, с. 177–186]. Проте потребує уточнення внутрішній зв'язок між чотирма

ключовими есеями Грушевського 1918 р., а також співвідношення його відмови від російської орієнтації зі збереженням федералістського ідеалу. Саме на цьому зосереджено пропоноване дослідження.

Джерельну основу статті становлять тексти збірки «На порозі Нової України», цитовані за академічним виданням творів Грушевського у 50 томах [6], його брошури 1917 р. [7] та стаття 1904 р. про «звичайну схему» східноєвропейської історії [5]. Збірка формувалася впродовж перших місяців 1918 р. після подій, які істотно змінили політичні оцінки Грушевського. Сам він подає її як реєстр того, «що згоріло в моїм кабінеті» [6, с. 231], – ідей, з якими він прощається. За жанром ці тексти є політичною публіцистикою, тому їх не слід оцінювати за критеріями завершеної академічної теорії. Водночас їх аргументація спирається на фундаментальну для Грушевського тезу про самостійність українського історичного процесу, сформульовану ще у «Звичайній схемі "русской" історії» [5]. У 1918 р. цей історіографічний принцип набуває виразного політичного наслідку: якщо історія України не є регіональним відгалуженням російської історії, то й політичні інтереси України не мають визначатися російським центром.

Геополітичну частину збірки відкриває есей «Кінець московської орієнтації». Першою з ідей, що «згоріли», Грушевський називає «нашу орієнтацію на Московщину, на Росію, накидувану нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває – справді присвоєну собі значною частиною українського громадянства» [6, с. 231]. У цій фразі закладено обидві тези, які він далі розгортає: московська орієнтація нав'язана ззовні і водночас засвоєна самими українцями як власна.

Відкинувши Москву, треба відповісти, куди орієнтуватися. Перша відповідь – Захід, і в есеї «Наша західна орієнтація» Грушевський обґрунтовує її через культуру. Теза

сформульована різко: «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тимчасом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії» [6, с. 233].

Другий вектор обґрунтовується вже через географію. «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полуднє, на Чорне море – "єже море словеть Руськоє", як каже київський літописець XII в., – українське, говорячи теперішньою термінологією» [6, с. 236]. Чорномор'я у Грушевського – мережа зв'язків, що складалася тисячоліттями. Степи «служили від непам'ятних часів битим шляхом» з Подунав'я й Середньої Європи до Туркестану, Індії, Китаю. Саме море, «таке невелике», завдяки береговим вітрам було легким для плавання і тому «не ділило, а зв'язувало побережні краї» [6, с. 236–237]. Через азовсько-каспійські степи лежала дорога «до Персії, Перської затоки й Індійського океану»; через Бессарабію і Молдову — на Дунай і Балкани. На зв'язках Західної України з Молдовою, колонізаційних, господарських і культурних, Грушевський зупиняється окремо [6, с. 237–238].

За Грушевським, «коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти Чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою». Заважали Візантія, турки, «головно, ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я». Коли ж у XVIII столітті ослабла остання з орд і Запорожжя почало показувати на морі «дещо дуже цінне й позитивне», виявилося, що «політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць <...> завернула в глибокий кут українське життя» [6, с. 238].

У цій побудові принциповою є зміна просторової оптики. Україна перестає бути «окраїною» чужого політичного

центру і розглядається як самостійний суб'єкт мережі чорноморських комунікацій. Західна й чорноморська орієнтації тому не суперечать одна одній: перша відповідає на питання про історико-культурні зв'язки України, друга – про простір її економічної та політичної взаємодії.

У «Нових перспективах» аргументація зводиться докупи, і тут Грушевський додає третій, етнопсихологічний рівень. Український народ «належить до західноєвропейського, чи коротше сказати, просто-таки європейського кругу не силою тільки історичних зв'язків <...> а й самим складом народного характеру» [6, с. 238]. Українські риси – «високий розвиток гідності своєї, пошанування гідності чужої, любов до певних, уставлених зверхніх форм, "законних речей", етикету й добрих манер, любов до чистоти, порядку, красоти життя» – він протиставляє великоруським, як їх описували самі російські слов'янофіли, і вбачає «внутрішнє споріднення» українців із Заходом [6, с. 239].

Кульмінацією є формула, в якій характер і географія з'єднуються в одну логіку: «Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на Захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на Схід і полуднє, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки» [6, с. 241]. Захід – школа і споріднений світ; Чорномор'я – «поле нашої діяльності, нашої власної творчості». Україна, за Грушевським, є «одним з найбільш орієнталізованих <...> західних народів, подібно як болгари, серби, іспанці» [6, с. 241], і саме ця подвійність робить її природним посередником у чорноморському просторі.

Чорноморська орієнтація Грушевського має і попередників, і продовжувачів. Ідея добровільного союзу народів замість імперського примусу походить з федералістської традиції М. Драгоманова, учнем якого Грушевський себе вважав; «Вільна спілка» Драгоманова і «федерація країв» Грушевського належать до однієї лінії

думки. Майже одночасно з Грушевським, але з протилежних засад, зовнішню орієнтацію України обґрунтовував Д. Донцов: у «Підставах нашої політики» (1921) Захід і Схід постають як непримиренні цивілізаційні полюси, а Україна – як форпост першого проти другого [9]; тут немає ані чорноморського посередництва, ані застережень проти гегемонії. В. Липинський, критикуючи народницький підхід Грушевського, натомість наполягав на територіально-державному принципі й на власній, незалежній від сусідів організації української еліти – і в цьому пункті, попри полеміку, був до Грушевського 1918 року ближчий, ніж до Донцова.

Через п'ять років С. Рудницький в «Українській справі зі становища політичної географії» дав чорноморській ідеї власне географічне обґрунтування: Україна як природна чорноморська держава, межі й господарство якої визначаються басейнами річок, що впадають у Чорне море [16].

Ще пізніше Ю. Липа в «Чорноморській доктрині» перетворив цю ідею на геостратегічну програму з наголосом на провідній ролі України в регіоні [10]. На їхньому тлі Грушевський менш систематичний, але й обережніший: він не виводить політики з географії, як Рудницький, і не будує доктрини домінування, як Липа, а від імперіалізму й гегемонії застерігає прямим текстом.

Специфіка підходу Грушевського полягає у поєднанні історичного, культурного, географічного та політичного аргументів. Його не можна зводити ані до класичного географічного детермінізму, ані до завершеної геополітичної теорії. У сучасній термінології коректніше говорити про геополітичні візії – систему уявлень про просторові напрями, партнерства та межі залежності, виведену з власної історіографічної концепції України. Саме ця інтеграція різних вимірів робить тексти Грушевського органічними для українознавчого аналізу.

Висновки. Публіцистика Михайла Грушевського 1918 р. дає підстави говорити про цілісну систему геополітичних візій, однак не про завершену геополітичну доктрину. Її логіка розгортається послідовно: критика московської орієнтації як нав'язаної та частково інтеріоризованої залежності; обґрунтування історико-культурних зв'язків України із Заходом; визначення Чорномор'я як природного простору комунікацій та співпраці; формулювання принципу «знайти себе» як передумови самостійної політики.

Аналіз текстів уточнює поширене уявлення про повний розрив Грушевського з федералізмом. У «Нових перспективах» він прямо заявляє: «Я був і зістаюсь і далі федералістом» [6, с. 242]. Змінився не сам нормативний ідеал добровільної федерації, а його просторово-політична конкретизація: замість «федерації поневолі» з Росією Грушевський пропонував кооперацію географічно, економічно й культурно пов'язаних країн Чорноморського регіону. Це дає змогу точніше описувати 1918 р. як радикальну переорієнтацію його політичного мислення, а не як відмову від усіх попередніх засад.

Для сучасного українознавства найбільш продуктивними є три аспекти цієї спадщини. Перший – розуміння європейської орієнтації не як заперечення власної специфіки, а як повернення до історично сформованих зв'язків і взаємодій. Другий – увага до Чорномор'я як самостійного простору українських інтересів. Третій – проблема інтелектуальної залежності, яку Грушевський описував мовою свого часу як «духове холопство», а сьогодні можна досліджувати через категорії імперського впливу, інформаційної стійкості та суб'єктності.

Водночас межі актуалізації мають бути чіткими. Етнопсихологічні характеристики «народного духу» належать до інтелектуального контексту своєї доби; федералістські проєкти Грушевського не можуть механічно переноситися на

сучасну систему міжнародних відносин; а паралелі з російською інформаційною агресією є порівняльною інтерпретацією, а не доказом прямої історичної тяглості. Саме таке критичне прочитання дозволяє використовувати спадщину Грушевського не як набір зручних цитат, а як предмет повноцінного українознавчого аналізу. Перспективними є подальше порівняння його чорноморських ідей з концепціями С. Рудницького та Ю. Липи, а також дослідження рецепції публіцистики 1918 р. у міжвоєнній українській політичній думці.

Література

1. Верстюк В. Ф. Михайло Грушевський у контексті доби Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 4–26.

2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1995. 304 с.

3. Геополітична суб'єктність України в контексті глобальних викликів: монографія / Грабовська І., Грабовський С., Додонов Р., Кагамлик С., Марутян Р., Настояща К., Турпак Н., Чупрій Л. Київ: НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 2024. 330 с.

4. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.

5. Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статьи по славяноведению*. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 298–304.

6. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4, кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». Львів: Світ, 2007. 432 с.

7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання, 1991. 240 с.

8. Додонов Р.О. Чорне море у геополітичних концепціях Росії та України. *Практична філософія.* 2005. № 2. С.19-28

9. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: Видавництво Донцових, 1921. 210 с.

10. Липа Ю. Чорноморська доктрина. Варшава: Український Чорноморський інститут, 1940. 143 с.

11. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

12. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дрогобич, 2018. 20 с.

13. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.

14. Плохій С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.

15. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. С. XL–LXXIII.

16. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Українське слово, 1923. 283 с.

17. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.

Валентин Крисаченко,
доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу філософії та геополітики
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

КРИМСЬКА ОРДА В «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М.С. ГРУШЕВСЬКОГО: ЕВРИСТИКА КОНЦЕПЦІЇ[1]

М.С. Грушевський для післякняжого часу в історії Русі-України наголошує на значенні її взаємин з Литвою та Польщею. Втім, починаючи з XV століття, постає навий чинник, який дуже сильно вплинув не тільки на політичне, а й на культурне життя України: «Було то сформована Кримської орди, що припадає на саму середину XV віка» [1, с. 293]. Орда осіла на колишніх українських землях, спровокована всякими чинниками польсько-литовської зверхности, і стала незвичайно грізним і небезпечним сусідом для українських земель. Історик наголошує: «Кримська орда, завдяки безтолковій політиці польсько – литовського нравительства, його повній безрадности й безсильности в обороні своїх полудневих границь, встигла зробити страшні шкоди українській кольоїзації, українському економічному й культурному житю. Протягом більше як цілого століття, поки український народ здобув ся на власні сили для самооборони, ся нова Орда висіла чорною хмарою над Україною, нищучи своїми руїнними набігами всяке житє, ще раз зганяючи українську кольонїзацію з степів і передстепових просторів в глубину Полїся» [1, с. 293].

М.С. Грушевський свідомий давньої, «візантійської»

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання фундаментальної НДР «Північне Причорномор'я – контактна зона Запорозької Січі та Кримського ханства: протистояння і консолідація (XV–XVII ст.)» (№ держреєстрації: 0126U002619).

історії Криму, його політичної варіативності та поліетнічності. Історик зазначає: «З ослаблением політичної сили Візантиї ішло в парі й ослабление грецького елементу в Криму. Уже попередні кольонїзаційні перевороти принесли сюди осадників ґотських, алянських, хозарських, руських, половецьких. Татарський похід приніс за собою в кримську людність елементи татарські й турецькі, що з часом все значнїйше збільшають ся» [1, с. 297]. Наразі, ординський насильницький вплив виявився настільки руйнівним для усталеного життя в Тавриді, що практично повністю нівелював її усталений культурний та політичний устрій, фактично детермінував її трансформацію в «острів Крим», відторгнутим і відірваним від європейського культурного та політичного простору.

Суверенізація Кримського юрту Золотої Орди у незалежне Кримське ханство відбувалася в умовах геополітичної трансформації Східної та Центральної Європи. Зусиллями Русі-України, Литви та Польщі було зупинено і частково відторгнуто експансію татаро-монгол на захід. Початково вирішальну ролю в цьому процесі відігравала Литва під очільництвом князів, послідовно, Витовта та Ягайла. Водночас, Османська імперія не стримувала своїх амбіцій щодо захоплення балканських та причорноморських територій.

М.С. Грушевський зазначає, що саме від турків кримські татари очікували надійних ґарантій власної безпеки: «Моральну підпору в такім своїм становищі знайшла собі Кримська орда в зверхности турецького султана. Се признание залежности від Туреччини завершило політичну еволюцію сеї орди, але наступило воно трохи пізнійше, по Хаджі-ґераю вже» [1, с. 311].

Кримська орда набула потужного покровителя і, водночас, цілеспрямованого користувача її ресурсами та амбіціями. Залишаючись соціально-мілітарною структурою агресивно-споживацького ґатунку, Кримське ханство

виконувало функцію своєрідного пробійника-тарана інтересі Османської імперії у Східній Європі. Русь-Україна в цих умовах зазнавала руйнівного тиску з боку обох «спадкоємців» Золотої Орди: зі сходу та півночі – Московського улусу (царства), з півдня – Кримського ханства. Кінцевою метою обох загарбників залишалось: геноцид автохтонного населення та загарбання всієї території держави як власного корисливого ресурсу. Слід мати на увазі, що аж до початку XVIII ст. Московія щорічно платила данину Кримському ханству, тобто була у політичній залежності від васала самої Порти. А тому, політика останньої через Крим транслювалася і на північні рештки Золотої Орди, на Московське царство.

За М.С. Грушевським, взаємини Істамбулу та Бахчисараю визначались наступною парадигмою: «Васальна залежність від Порти, хоч не була йому мила, давала всеж таки певну опору. Турецькі залоги, розложені по важнїйіших містах кримського побережа, в Кафі передовсім, були для нього опертєм. Менґлї-ґерай зістав ся вірним васальству. Від сього часу аж до свого кінця Кримське ханство стояло в залежности від турецьких султанів, що іменували

й скидали ханів, жадали від них воєнної помочи в своїх справах й давали їм інструкції в заграничній політиці. У внутрішній управі хани були свобідні – доки не задоволені їх управою елементи не підіймали гадки — звернути ся до султана, аби їм перемінив хана… Взагалі більш або меньш самостійне становище хана супроти турецького двору залежало від його особистих прикмет і від моментальної політичної ситуації, що робила хана більш або меньш цінним помічником для Порти. Безпосередну контролю над ханом мали начальники згаданих турецьких залог кримського побережа; вони були незалежні від хана й творили осібне намісництво, а на чолї його стояв кафинський паша» [1, с. 323].

В цих умовах безпорадності Вільно і Кракова українська нація продемонструвала свою здатність до

самоорганізації і витворила унікальну соціальну структуру захисту і розвитку національної ідентичності та суверенітету України, а саме – Запорозьку Січ: «Супроти такої безрадности правительств, про оборону мусїли думати самі безпосередно інтересовані – людність українських земель і начальники пограничник провінций і замків. На сїм ґрунті, під сим примусом обставин розвинуло ся українське козакованнє, а з нього сформувало ся козацтво як суспільна верства… Перші документальні згадки про козакованнс стрічаємо слїдом по перших погромах Менґлї-ґерая: найдавнїйша дотепер звісна згадка належить до р. 1492». І вчений з гіркотою підсумовує: «Українська народня самооборона не стрічала нї помочи нї спочутя в правительственних сферах» [1, с. 337].

Таким чином, історія засвідчує: доля України – в руках самих українців! І вони підтверджують цю істину віковими змаганнями за власну свободу і незалежність!

Література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 4. 1993. 544 с.

Наталія Кузіна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСНИКУ» (1907-1919 РР.)

В умовах сучасної повномасштабної війни особливої актуальності набуває проблема національної єдності та територіальної спільності всього українського народу, таким

практичним прикладом може слугувати перенесення видання до Києва журналу «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ), що стало важливим чинником зближення України, розділеної кордонами різних держав.

З 1907 року ЛНВ виходить двома випусками – львівським і київським. Пояснення такого рішення М. Грушевський подає в статтях «До наших читачів у Галичині» та «До наших читачів у росії», де зазначає необхідність творення загальноукраїнської преси [1]. Повз увагу М. Грушевського не пройшла та небезпечна тенденція, яка почала посилюватися після відміни заборони друкованого українського слова, коли двом основним частинам поділеної України відкривалися різні шляхи культурного розвитку, які, враховуючи політичні, суспільні й релігійні обставини, могли призвести наддніпрянців і галичан до повного відчуження і навіть до формування двох національних окремішностей.

ЛНВ сприймався офіційною владою як часопис, що поширює українську національну ідею, тому, за наказом генерал-губернатора було покладено надзвичайно пильний нагляд за редагованим М. Грушевським журналом та його літературними творами [2]. В таємному повідомленні від 13 жовтня 1908 року за № 591 про розвиток української періодики зазначалося, що основним прагненням українства, є бажання до відділення зі складу росії та Австро-Угорщини території від Карпат до Чорного моря в «самостійну Україну», а виразником цієї тенденції виступає Грушевський М.С. та керований ним ЛНВ, тому протягом всього періоду виходу часопису, його публікації перебували під пильним цензорським наглядом [3].

М. Грушевський вважав періодику важливим чинником формування національної свідомості та її впливу на процес українського національного відродження. Тому проблемі розвитку української видавничої справи, вчений присвячує цілий ряд публіцистичних статей в ЛНВ, де підкреслює необхідність матеріальної підтримки україномовних видань та

їх орієнтацію на інтелектуальну еліту [4]. Прослідкувавши, які матеріали подавалися в ЛНВ, можна зробити висновок, що відстояний М. Грушевським тип журналу-ревю відкривав можливості заповнювати сторінки місячника різноманітним змістом, представляти широкий тематичний спектр опублікованих матеріалів, що носили виражений національний характер. Тому редакція дбала про залучення до співпраці з ЛНВ талановитих українських письменників та публіцистів. Особлива складність у розвитку україномовної літератури та преси полягала в матеріальному становищі авторів, тому редакція ЛНВ зайняла чітко визначену позицію – необхідність підтримувати авторів, які своїми публікаціями сприяють процесу національного усвідомлення українців. Важливим фактором для підтримки українських письменників та можливості конкуренції з російськими журналами стала додаткова оплата праці за україномовні літературні твори і виключну роль в цьому процесі відігравали меценати, зокрема Товариство Запомоги Науці, Літературі і Штуці, яке для підтримки письменників за найбільш визначні твори надавало додатковий гонорар.

Зміст кожної книги Михайло Грушевський обов'язково обговорював зі співредакторами у Києві – з О. Олесем, С. Єфремовим, П. Лавровим, І. Джиджорою, Л. Старицькою-Черняхівською, про що свідчить його листування. Г. Бурлака підкреслює, що він розробляв принципи добору матеріалу, дбав про його широту та актуальність, про його художній рівень, тим самим виховуючи українського читача, не випускав з поля зору підготовку кожного чергового числа [5].

Важливу роль у процесі націогенези досліджуваного періоду відіграли публіцистичні праці М. Грушевського, які регулярно з'являються майже у кожній книзі керованого ним журналу. За нашими підрахунками, на сторінках київського «Літературно-наукового вісника» з 1907 по 1919 роки опубліковано, без врахування рецензій та літературних творів,

86 публіцистичних праць М.С. Грушевського [6].

Таким чином, дослідження редакційної діяльності та публіцистичної спадщини Михайла Грушевського залишається одним із ключових завдань сучасного грушевськознавства. Воно охоплює надзвичайно широкий спектр культурного, політичного та міжнародного життя українців і демонструє, наскільки вагомою була роль ученого у формуванні модерної української ідентичності. В умовах повномасштабної війни ця спадщина набуває особливої актуальності, адже підкреслює необхідність цілеспрямованого розвитку національної свідомості як визначального чинника українського політичного життя та стійкості держави.

Література

1. Див: Грушевський М. До наших читачів у Галичині. *Літературно-науковий вісник*. 1906. Т. 36. Кн.10. С.5.

Грушевський М. До наших читачів у росії. *Літературно-науковий вісник*. 1907.Т.37.Кн.1. С.1–6.

2. ЦДІАУ. Ф. 295.оп.1.спр.20, арк.3,5.

3. ЦДІАУ. Ф 295.оп.1.спр.78, арк.39.

4. Див: Грушевський М. На українські теми. Видавнича криза. *Літературно-науковий вісник*. 1909. Т.48. Кн.10. С.111–117.

Грушевський М. На українські теми. Замість новорічної. *Літературно-науковий вісник*. 1911. Т.53. Кн.1. С.61-65.

5. Бурлака Г. Голоси історії. В кн.: Листування Михайла Грушевського / За ред. Винар Л. К.1997. С.20.

6. Кузіна Н.В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

Федір Медвідь,
доктор наук в галузі політології,
кандидат філософських наук, доцент,
докторант філософського факультету
КНУ імені Тараса Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ФУНДАТОР УКРАЇНОЗНАВСТВА (до 160- річчя з дня народження Михайла Грушевського)

Постать Михайла Грушевського як видатного державного, політичного і громадського діяча, організатора української науки, дослідника історії і культури України, фундатора українознавства дає плоди й для досліджень практичного характеру, слугує яскравим прикладом патріотичного шляху, боротьби за власну національну незалежну державу і дає для сучасних керманичів української держави, політичної еліти в цілому приклад відданого служіння інтересам народу [4, с. 209–227]. Михайло Грушевський (1866–1934) виступає як творець новітньої схеми політичної історії України без традиційних підходів московської династичної генеалогії М. Карамзіна, В. Соловйова, В. Ключевського та інших відомих російських істориків [8, с.159]. Йому належать понад дві тисячі наукових, науково-популярних, публіцистичних робіт.

Особливо при вивченні творчої спадщини Михайла Грушевського вартує звернути більше уваги на вченого як наукового організатора, його роль у становленні та розвитку української національної науки. Тут маємо німецькомовну працю Мирона Кордуби, написану після смерті вченого [5, с.30-50], монографію Любомира Винара [1], статті Ярослава Дашкевича [2, с.65-71], Голови НТШ Олега Романіва [10, с.89-92].

З 1886 по 1890 рр. М. Грушевський навчався на

історико-філологічному факультеті Київського університету, належать до сумних часів російських університетів. «Система нагінок, – згадує Грушевський, – за всякою вільною гадкою з боку уряду і власних чорносотенців, витворяла задушливу атмосферу…».

На третьому курсі М. Грушевський взявся виконувати наукову роботу, запропоновану професором Антоновичем, «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця отримала золоту медаль, і Михайла залишили при університеті на кафедрі російської історії. У 1890–1894 рр. Грушевський працював при Київському університеті як професорський стипендіат. На початку 1891 р. професор Антонович, повернувшись з подорожі на Галичину, запропонував Грушевському очолити кафедру історії України, яку планувалося згодом відкрити у Львівському університеті.

У травні 1894 р. М. Грушевський захистив дисертацію на ступінь магістра, темою якої була суспільно-національна історія Поділля XVII–XVIII ст. Того ж року «цісарським рескриптом» у Львівському університеті засновується кафедра «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» і М. Грушевський переїздить до Львова і обіймає посаду завідувача цієї новоствореної кафедри. На думку професора Я. Дашкевича, 28 річний історик М. Грушевський прибуває до Львова з готовими принаймні двома концепціями (це фундаментальна «Історія України-Руси» та Українська Академія наук) [3, с.93–102; 6].

Окрім університетських лекційних курсів Грушевський з запалом взявся за організацію наукової роботи з українознавства в реорганізованому ним Науковому Товаристві ім. Шевченка.

НТШ належить виняткова роль в історії науки і консолідації національних сил на українських теренах. Це перша неофіційна українська академія наук, яка стояла на захисті всього національного до створення 1918 р. Академії

наук України. НТШ – сформована у теоретично-практичних дійових вимірах наукова інституція з чіткими державницькими підходами до трактування і до конкретної праці над вивченням наукових процесів. Товариство від початку дало можливість дивитись на Україну не лише констативно, як на поділену етнотериторію, а як на повноцінну, зі своїми давніми історією, культурою, єдиною мовою країною, побачити те,, що до того часу було в тіні або на наукових і практичних манівцях. Спираючись на свої наукові концепції, НТШ запропонувало першу спробу пов'язати поступ України як цілісної країни в Європі з розвитком системних досліджень різних наукових галузей. У цьому аспекті Товариство розробило чітку програму дій, яка стосувалася сутності та значення національного життя, проблем розвитку української ідеї та національного інтересу під кутом зору різних наукових зацікавлень. У гуманітарних науках НТШ основний акцент ставить на суверенітеті країни, а також на суверенізації особистості та політично-правового забезпечення життєдайності українського народу та етнічних меншин в українському соціумі, а в природничо-математичних науках – на власних наукових теоретичних і практичних осередках, секціях, що розвивали б наукову думку. Загалом ці заходи НТШ зініціювали широке дослідження матеріальної і духовної культури, в тому числі фундаментальних першоджерел [7, с.8].

За браком доброї бібліотеки українських книг, періодичної літератури з історії України та інших українознавчих дисциплін вести наукову роботу в тодішньому Львові було важко. Особливо засмучувало те, що надії, з якими їхав М. Грушевський до Галичини, – нормальні обставини для українського культурного та наукового розвитку, прихильність уряду і поляків до української національної ідеї – поступово втрачалися. У такій напруженій і недоброзичливій атмосфері М. Грушевському було нелегко вести плідну наукову роботу [12, с.87–175; 9, с.72–77; 11, с.45–52].

Починаючи з 1906 р. діяльність М. Грушевського дедалі більше зміщується до Києва, на Лівобережну Україну. Він агітує за перенесення сюди «Літературно-наукового вісника», відкриття в Києві відділу львівської книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, запрошує до Києва молодих галицьких публіцистів і дослідників.

Отже, постать Михайла Грушевського, творця концепції наукової схеми історії України, сучасного українознавства, організатора української національної науки потребують подальшого осмислення і ґрунтовного дослідження.

Література

1. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка 1892–1930. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970.

2. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки. *Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження*: Перша наукова сесія НТШ: Доповіді, повідомлення, матеріали (Березень 1990) / Упоряд. О. Купчинський. Львів, 1992. С.65–71.

3. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С.93–102.

4. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій, Київ: Генеза, 2012. 512 с.

5. Korduba M.M. Hruschewskyj als Forseher und Organisator der wissenschaftlichen Arbeit. – Zeitschr fur Osteneuropaische Geschichte III. 1935. S. 30–50.

6. Купчинський О. Наукове товариство ім. Шевченка: Дослідження, матеріали. Вибрані статті та повідомлення.

Львів, 2013. Т.4. 492 с.

7. Купчинський О. Передмова. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Том І, А– Бібл. / Укладання НТШ. – Львів, 2012. С.7–36.

8. Медвідь Ф. М. Грушевський – творець концепції національно-державного інтересу України. *Михайло Грушевський і Західна Україна*. Доповіді і повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. Львів: Вид-во «Світ», 1995. С.158–160.

9. Медвідь Ф.М. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка. *Наукові праці МАУП.* Серія: Політичні науки. 2017. Вип.2 (53). С.72-77.

10. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С.89–92.

11. Романів О. Наукове Товариство імені Шевченка: 125 років праці для України. *125 років Наукового товариства імені Шевченка.* Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства. Львів, 2001. С.45–52.

12. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. 498 с.

Катерина Настояща,
доктор соціологічних наук, доцент,
завідувач відділу філософії та геополітики
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД М. ГРУШЕВСЬКОГО (1894–1914): БУДІВНИЦТВО НАУКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ БЕЗДЕРЖАВНОЇ НАЦІЇ[1]

У грушевськознавстві львівське двадцятиліття 1894–1914 років традиційно розглядають крізь біографічну та історіографічну оптику – як «академічний» період, що передував великій політиці Центральної Ради [3; 9]. Таке прочитання применшує його справжню вагу. Пропоновані тези виходять з того, що саме у Львові Грушевський здійснив те, що в категоріях соціології інститутів слід назвати будівництвом наукової інфраструктури бездержавної нації: за два десятиліття розрізнені культурницькі ініціативи були перетворені на систему інституцій, здатну виконувати функції національної академії наук, університету й видавничого комплексу – без держави, яка зазвичай такі інституції утримує.

Мета повідомлення – запропонувати інституційне прочитання львівського періоду та показати його евристичний потенціал для аналізу сучасних процесів. Методологічною рамкою слугують неоінституційна теорія, що розглядає інституції як «правила гри», які знижують невизначеність і забезпечують тяглість колективної дії [8], та історико-генетичний метод у поєднанні з вторинним аналізом даних соціологічних досліджень української присутності за кордоном 2022–2026 років [6; 7].

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання ініціативної НДР 26ІФ079-01 «Об'єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах».

Відправною точкою став 1894 рік, коли двадцятивосьмирічний учень В. Антоновича посів новостворену кафедру всесвітньої історії «з окремим оглядом історії Східної Європи» Львівського університету [1]. Кафедра, вибудувана як компроміс між українськими домаганнями й австрійською обережністю, стала першою університетською трибуною, з якої історія України викладалася як самостійний предмет. Уже у вступній лекції Грушевський окреслив програму: історія народу, а не держав і династій, – настанова, яку він згодом теоретично обґрунтує у «Звичайній схемі "русской" історії» [4] і покладе в основу «Історії України-Руси», перший том якої вийшов у Львові 1898 року [5].

Головним інституційним здобутком періоду стало Наукове товариство імені Шевченка. Очоливши його 1897 року, Грушевський за півтора десятиліття перетворив товариство з видавничої громади на фактичну академію наук: три секції, дослідні комісії, бібліотека, музей, а насамперед – «Записки НТШ», які за його редагування виходили з безпрецедентною для тогочасної української науки регулярністю (понад сто томів) і вивели українознавчі студії на рівень європейського наукового обміну [1; 10]. Показово, що сам Грушевський мислив НТШ як протоакадемію: питання про перетворення товариства на українську академію наук він ставив прямо.

Другим контуром інфраструктури стала комунікаційна мережа. Заснований 1898 року разом з І. Франком «Літературно-науковий вістник» об'єднав інтелектуальні сили обох частин розділеної України; Українсько-руська видавнича спілка (1899) поставила книговидання на регулярну основу. Це були канали, якими наддніпрянська і галицька Україна вперше за століття почали працювати як єдиний інтелектуальний простір. Тут львівський період виявляє свій соборницький зміст: Грушевський, підданий Російської імперії на австрійській кафедрі, який постійно балансував між двома

імперськими лояльностями [9], самою своєю діяльністю зшивав два українські світи, а після революції 1905 року переніс цю працю до Києва разом із ЛНВ.

Третім здобутком стала наукова школа. Університетський семінар Грушевського виховав покоління професійних істориків – І. Крип'якевича, С. Томашівського, І. Джиджору, М. Кордубу, О. Терлецького та інших [1; 10]: уперше українська історична наука отримала не окремих подвижників, а відтворювану традицію. Львівське двадцятиліття мало й драматичний вимір – невиборений український університет, конфлікти в НТШ 1913 року, арешт і заслання 1914-го, – проте навіть цей фінал підтверджує головне: створена інфраструктура виявилася міцнішою за обставини й працювала без свого архітектора. Сам алгоритм – кафедра, товариство, журнал, видавництво, школа – Грушевський відтворив щонайменше двічі: в Українському науковому товаристві в Києві (1907) та в Українському соціологічному інституті у Відні (1919).

Львівська модель і сучасність. Евристичність такого прочитання увиразнюється при зіставленні з сьогоденням, коли внаслідок повномасштабного вторгнення поза межами України перебуває близько семи мільйонів громадян [7]. Дані соціологічних досліджень Лабораторії соціологічних досліджень ІНСБ (2025–2026) фіксують серед українців за кордоном відтворення впізнаваної інституційної матриці: суботні школи, культурні осередки, волонтерські, дослідницькі та медійні ініціативи, ядро яких становлять переважно молоді жінки, що вибудовують «вертикаль знизу» – низову самоорганізацію, органічну для української політичної культури [7; 11]. Ця мережа діє в умовах системного російського гібридного впливу, спрямованого на дезінтеграцію українських громад ЄС [6], і фактично виконує функції, структурно подібні до функцій львівських інституцій сторічної давнини: підтримує національну ідентичність поза межами

державної території та працює на геополітичну суб'єктність України [2].

Висновки. Львівський період доцільно концептуалізувати не як «прелюдію» до політичної біографії Грушевського, а як завершений і успішний проєкт національного інституціювання, що демонструє: нація, позбавлена держави, здатна створювати повноцінні наукові й культурні інституції, і саме така інфраструктура – не додаток до національного руху, а його несуча конструкція. В умовах нинішньої війни, коли українська наука знову працює під тиском і частково в розсіянні, модель Грушевського – будувати інституції там, де є можливість, і зшивати ними розділений національний простір – постає не історичною довідкою, а практичним орієнтиром.

Література

1. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. 304 с.

2. Геополітична суб'єктність України в контексті глобальних викликів: колективна монографія. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. Київ: Міленіум, 2024. 330 с.

3. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.

4. Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статьи по славяноведению*. Вип. 1. СПб, 1904. С. 298–304.

5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. 736 с.

6. Настояща К. В. Система російського гібридного впливу на українців в ЄС: наративи, канали, загрози: аналітичний звіт. ІНСБ. Київ, 2026. URL: http://inrs.net.ua/publications/The_System_of_Russian_Hybrid_Influence_EU

7. Настояща К., Петренко-Лисак А. Українці за кордоном: збереження ідентичності, перспективи повернення та протидія впливу Російської Федерації: аналітична записка. Центр міжнародної безпеки. Київ, 2026. URL: https://analytics.intsecurity.org/ukrainians-abroad-ua/

8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2000. 198 с.

9. Плохій С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.

10. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.

11. Datsiuk A., Nastoiashcha K., Marutian R. Trend of self-organization of the population in conditions of conflictogenic transformations of the world political system. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2022. Vol. 12, Is. 1, Special Issue XXV. P. 224–227.

Любов Отрошко,
молодший науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

НАЦІОНАЛЬНИЙ СПРОТИВ ЯК ЖИТТЄВЕ КРЕДО СЛАВИ СТЕЦЬКО

Дослідження життєвого шляху Слави Стецько (Ганни-Євгенії Йосипівни Музики, Ярослави Стецько, 14.05.1920 – 12.03.2003 рр.) дає змогу простежити тяглість розвитку українського національно-визвольного руху від міжвоєнного періоду та повоєнної еміграції до відновлення незалежності України й становлення її політичних інституцій. Її діяльність на зламі XX–XXI ст. охоплювала підпільну роботу,

міжнародну інформаційну та громадсько-політичну діяльність, співпрацю з українською діаспорою, керівництво націоналістичними організаціями й парламентську роботу. Була пов'язана з державотворчими та етнокультурними процесами в Україні, захистом національних інтересів українців і міжнародною підтримкою поневолених народів [4; 5].

Мета дослідження – охарактеризувати національний спротив як наскрізний принцип життєвої та громадсько-політичної позиції Слави Стецько, розкрити основні форми її діяльності за кордоном і в незалежній Україні та визначити значення її спадщини для осмислення українського національного державотворення.

Формування світогляду Слави Стецько відбувалося протягом всього її життя в умовах політичного протистояння різних окупаційних режимів та обмеження національних прав українців. У 1938 р. вона вступила до Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівської, а з початком Другої світової війни долучилася до підпільної діяльності, організації роботи Червоного Хреста УПА, брала участь у поширенні націоналістичної літератури, роботі юнацької мережі ОУН і культурно-просвітницькій діяльності. У 1943 р. була заарештована німецькою окупаційною владою та утримувалася у в'язниці у Львові [1].

Цей період засвідчує, що національний спротив у її житті охоплював організаційну діяльність, поширення інформації, національне виховання, підтримку української мови та формування історичної національної свідомості та громадянської відповідальності й свідомої позиції. Важливим складником її особистого світоглядного переконання було відстоювання права українського народу на власну державність і самостійне геополітичне представництво на міжнародній арені.

В контексті дослідження участі у русі національного

опору виділимо два умовні періоди досліджень життя та діяльності Слави Стецько – діаспорний/еміграційний (1944–1991) та український (1991–2023) [6].

Національний спротив і громадсько-політична діяльність Слави Стецько в еміграції. Після звільнення з ув'язнення в 1944 р. Слава Стецько була змушена виїхати за кордон (спочатку до Відня), де продовжила діяльність у середовищі української політичної еміграції. Повоєнна еміграція стала для неї не відмовою від боротьби за незалежність, а навпаки – простором для її продовження іншими засобами, зокрема у тісній співпраці з бандерівським Проводом ОУН.

У 1945 р. бере участь у переправленні тяжко пораненого ідеолога українського національно-визвольного руху Ярослава Стецька з Чехії до Німеччини. КГБ вважало Ярослава Стецька одним із найбільших ворогів радянської влади і готувала фізичне знищення. У 1946 р. пара одружується і Ганна–Євгенія Музика змінює дівоче ім'я на псевдо – Слава Стецько, за яким вона й відома широкому загалу [1].

Основними напрямами роботи, поруч із Ярославом Стецьком, стали міжнародна інформаційна діяльність, організаційне зміцнення українського національно-визвольного руху, співпраця з представниками поневолених народів і привернення уваги світової громадськості до становища України під радянською владою.

Особливе місце в цій діяльності посідав Антибільшовицький блок народів (АБН) – міжнародне об'єднання, зорієнтоване на співпрацю національних рухів поневолених народів, що виступали проти радянської окупації. Слава Стецько працювала в його керівних структурах, очолювала пресове бюро, редагувала видання *ABN Correspondence* та *The Ukrainian Review*, брала участь в організації міжнародних конференцій і політичних зустрічей разом із Ярославом Стецьком. Після його смерті у 1986 р. вона

очолила АБН [1; 8].

Інформаційна робота мала принципове значення для національного спротиву. В умовах, коли Україна не мала власної державної дипломатії, українська політична еміграція використовувала кожну можливість, зокрема: пресу, міжнародні форуми, публічні виступи й особисті контакти для представлення українського питання у світовому політичному просторі. Слава Стецько поширювала відомості про політичні репресії, Голодомори, переслідування українського національно-визвольного руху та обмеження національних прав. У такий дипломатичний спосіб її діяльність сприяла збереженню інтересу до української проблематики в міжнародному дискурсі.

Важливою складовою цієї роботи була взаємодія з представниками інших народів Центральної та Східної Європи та Азії, а також ширшого міжнародного антикомуністичного руху, що полягав у співпраці з міжнародними антикомуністичними та національно-визвольними об'єднаннями. Зокрема, вона представляла АБН у Світовій антикомуністичній лізі (САКЛ) та Антикомуністичній лізі азійських народів (АКЛАН), а також брала участь у діяльності Європейської ради свободи (ЄРС) [4; 5]. Солідарність із народами, які прагнули звільнитися від тоталітарного контролю, давала змогу розглядати українську боротьбу не як ізольоване питання, а як частину ширшого руху за політичну свободу та право на національне самовизначення [8].

Таким чином, досвід міжнародної національно-патріотичної та громадсько-політичної діяльності Ярослави Стецько мав важливе значення для становлення української публічної дипломатії та формування української політичної нації [5]. Такий підхід дає підстави розглядати її активність в еміграції як одну з форм національного спротиву, що поєднував інформаційну протидію радянській пропаганді, політичну комунікацію та представлення інтересів України

перед міжнародною громадськістю [3].

В еміграційний період національний спротив через Славу Стецько набув міжнародного й інформаційного виміру. Головними завданнями були: збереження української політичної суб'єктності, налагодження та підтримка діяльності організацій діаспори, поширення правдивих відомостей про Україну та підтримка ідеї відновлення незалежної держави.

Громадсько-політична діяльність Слави Стецько в Україні. Повернення Слави Стецько до України в 1991 р. стало важливим етапом її біографії. Воно відбулося напередодні проголошення незалежності та символізувало перехід від тривалої еміграційної боротьби до безпосередньої участі у відновленні української державності [2]. Відтоді основним напрямом її діяльності стало перенесення революційних радикальних ідей національно-визвольного руху в площину легальної поміркованої дипломатичної політики, громадської організації та парламентської роботи. Слава Стецько очолювала Провід ОУН з 1991–2001 рр., поєднуючи цю роботу з іншими видами національно-визвольної громадсько-політичної діяльності.

У 1992 р., разом з однодумцями, вона заснувала та очолила Конгрес українських націоналістів (КУН), який став однією з політичних партій, що представляли націоналістичну традицію в умовах незалежної України. Діяльність КУН була спрямована на утвердження державного суверенітету, захист української мови та культури, збереження історичної пам'яті й розвиток національної самосвідомості та ідентичності. Через партійну діяльність Слава Стецько прагнула забезпечити присутність ідей українського націоналізму у суспільно-політичному житті держави [9].

Наступним важливим напрямом стала парламентська діяльність. Як свідчить офіційна біографічна картка народного депутата на сайті Верховної Ради України, Слава Стецько виконувала обов'язки народного депутата другого (з

02.03.1997 по 12.05.1998 рр.), третього (з 12.05.1998 по 14.05.2002 рр.) та четвертого (з 14.05.2002 по 12.03.2003 рр.) скликань ВР України [10]. Працювала у Комітеті ВР України у закордонних справах (з 01.02.2000 по 12.06.2002 рр.), очолювала постійну комісію у зв'язках з українською діаспорою при цьому комітеті (з 12.06.2002 по 12.03.2003 рр.). Входила до виборчого блоку правих політичних партій «Національний фронт» під час виборів до Верховної Ради України 1998 р.; фракції партії «Реформи і порядок» – «Реформи-центр» (по 14.05.2002 р.). Згодом, разом з іншими демократичними партіями КУН увійшла до виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» (з 15.05.2002 по 12.03.2003 рр.). Тож, парламентська діяльність є важливим аспектом громадсько-політичної участі Стецько в розбудові незалежної України [7].

Її участь у роботі парламенту засвідчила зміну інструментів національного спротиву: якщо в умовах окупації та політичного поневолення протистояння здійснювалося через підпілля, еміграційну організаційну мережу й міжнародну інформаційну діяльність, то в незалежній державі національний спротив набув форм демократичного політичного представництва, законотворчості та публічної громадсько-політичної співпраці [1; 4].

У цьому контексті національний спротив доцільно трактувати не лише як протидію зовнішньому поневоленню, а й як послідовну діяльність, спрямовану на захист самостійної незалежної української держави, її історичної пам'яті та культурної національної ідентичності. Водночас, науковий аналіз має враховувати специфіку політичних умов 1990-х років, особливості становлення багатопартійності та місце, роль і значення націоналістичних політичних сил у тогочасному суспільстві.

Важливим символічним аспектом її громадсько-політичної діяльності було поєднання особистого досвіду про

визвольну революційну боротьбу з практичними завданнями розбудови української національної держави після відновлення незалежності. Слава Стецько послідовно наголошувала на необхідності збереження національної ідентичності, зміцнення державного суверенітету й виховання громадян, свідомих власної історії та покликання. Її життєве кредо – «Я вірю в силу українського націоналізму, я вірю в українську націю!» – виражало переконання, що політична незалежність має спиратися на національну свідомість, історичну тяглість і відповідальність громадян за майбутнє Української самостійної соборної держави [9].

Висновки. Досліджено національний спротив як наскрізний принцип життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності Слави Стецько (Ярослави Стецько). Проаналізовано основні форми її участі в українському національно-визвольному русі, міжнародній діяльності української політичної еміграції та державотворчих процесах в Україні після відновлення незалежності. Особливу увагу приділено взаємозв'язку підпільної, інформаційної, міжнародної, партійної та парламентської діяльності як послідовних форм боротьби за українську державність, збереження національної ідентичності й утвердження історичної пам'яті. Наукова новизна полягає в комплексному осмисленні національного спротиву як засадничого принципу діяльності Слави Стецько, що забезпечував тяглість та стійкість її визвольних переконань у різних історичних і політичних умовах.

Національно-патріотична та громадсько-патріотична діяльність Слави Стецько дає змогу розглянути національний спротив як багатовимірне явище, що змінювало форми залежно від історичних обставин, але зберігало основну мету – відновлення та утвердження незалежної Української держави. За кордоном він виявлявся в міжнародній організаційній, інформаційній і дипломатичній діяльності, співпраці з

українською діаспорою та представниками інших поневолених народів. У незалежній Україні національний спротив нею реалізовувався через партійне будівництво, парламентську діяльність, захист державного суверенітету й національно-культурних інтересів.

Отже, життєве кредо Слави Стецько відображало цілісність її світогляду та активної національно-патріотичної позиції і громадсько–політичної діяльності. Її біографія засвідчує тяглість/неперервність української визвольної ідеї між еміграційним середовищем і незалежною державою, а також перехід від протистояння тоталітарній системі до участі у формуванні та розвитку політичних інституцій України. Вивчення її спадщини сприяє глибшому осмисленню ролі громадсько-політичних діячів у збереженні національної ідентичності, міжнародному представленні українського питання та утвердженні державної незалежності.

Література

1. 1920 – народилася Слава Стецько, одна з провідних діячок ОУН(б) та Антибільшовицького блоку народів. Український інститут національної пам’яті, сайт. URL: https://surl.li/zfqpmt

2. Мельничук Б., Сагайдак М., Уніят В. Вірна дочка України. Слава Стецько: біографія у боротьбі. 2-ге вид. Тернопіль: Астон, 2011. 127 с.

3. Отрошко Л.Г. Внесок Ярослави Стецько у становлення української публічної дипломатії (середина XX – початок XXI ст.). «Ціна свободи: від Української революції 1917–1921 рр. до російсько-української війни». Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 листопада 2024 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2025. С. 162–165. URL: https://surl.li/mjpquc

4. Отрошко Л. Громадсько-політична діяльність Слави Стецько в контексті етнокультурних процесів в Україні від

середини 1980-х до початку 2000-х років. *Українознавство*. 2018. № 3. С. 62–81. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(93).2024.317572

5. Отрошко Л. Досвід міжнародної національно-патріотичної та громадсько-політичної діяльності Ярослави Стецько. *Українознавство*. 2024. № 4 (93). С. 172–187. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(93).2024.317572

6. Отрошко Л. Історіографічний огляд праць, присвячених життю та діяльності Ярослави Стецько в контексті етнокультурних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 157. С. 102–108. URL: http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=227

7. Отрошко Л. Парламентська діяльність Слави Стецько: державотворчі та етнокультурні аспекти (початок 1990-х – початок 2000-х років). *Етнокультурний розвиток українського суспільства в контексті політики реваншу Російської Федерації (1991–2021)*. Київ: НДІУ, 2021. С. 104–125. URL: https://ndiu.knu.ua/images/elektr_bibl/etn_roz_2021.pdf

8. Рій Г.Є. Нарис історії Антибольшевицького блоку народів: монографія. Київ,: УВС, 2021. 236 с.

9. Слава Стецько – донька української нації. Спогади сучасників. Мемуарне видання / Авт.-упор. і кер. проєкту М. Чепіжко, В. Чепіжко. Київ: ТОВ «Сигла», 2011. 207 с.

10. Стецько Ярослава Йосипівна – народний депутат України IV скликання. *Верховна Рада України*, сайт. URL: https://people.rada.gov.ua/body/view/mp-nu11_skl4#Text

Вікторія Паздрій,
аспірант, молодший науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

РОЛЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНИЦТВА ЯК ОКЦИДЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ

Державницький напрям історіографії зріс на ґрунті Львівської історичної школи Михайла Грушевського. Становлення дослідницької традиції пов'язане як із науковою підготовкою майбутніх державників у середовищі вченого, так і з розвитком закладених у його працях положень про політичну суб'єктність українців та історико-культурні зв'язки України з Європою. Цей зв'язок дає підстави розглядати Грушевського не лише як наставника покоління провідних українських істориків початку XX століття, а і як одного з творців інтелектуального підґрунтя державницького окциденталізму.

Окцидентальність державницького історієписання розуміємо як наукове й світоглядне обґрунтування історичної спорідненості українських традицій державності, права, політичної та суспільної культури з культурно-цивілізаційним простором християнської Європи. Йдеться не про декларативне визнання західної орієнтації, а про дослідження конкретних історичних форм цієї спорідненості. У Грушевського відповідна перспектива простежується передусім у трактуванні ролі Київської держави та зв'язків українських земель із Заходом.

У першому томі «Історії України-Руси» (1898) історик характеризував ранній період української історії як добу інтенсивного політичного життя. За його визначенням, створена українським народом «політична орґанізація служила творящим центром для всеї Східньої Европи, будувала її

політичне, соціальне, культурне житє» [1, с. 3]. Київська держава, отже, постає не лише формою політичного існування народу, а й чинником розвитку ширшого східноєвропейського простору. Така інтерпретація виходить за межі суто етнічного самоопису: українці представлені як творці власної державної організації, діяльність якої мала загальноєвропейський історичний вимір.

Безпосередньо окцидентальний зміст цієї позиції розкрито у праці «На порозі нової України: гадки і мрії» (1918). У розділі «Наша західна орієнтація» Грушевський наголошував: «Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури» [2, с. 235]. На підтвердження він звертався до ранніх контактів із германською й кельтською культурами Подунав'я, скандинавського чинника в історії Русі, династичних зв'язків із німецькою аристократією, західних колоній на українських землях та засвоєння ренесансних культурних здобутків [2]. Отже, західна орієнтація в його розумінні випливала з історичного досвіду України, а не була політичною новацією 1918 р.

Обидва положення взаємодоповнюють одне одного. Перше засвідчує власну державотворчу роль українців, друге – їхню тривалу включеність у західноєвропейські культурні процеси. Саме поєднання державницького й окцидентального вимірів створювало передумови для трактування української історії як самобутньої частини загальноєвропейського поступу. Надалі державники розвивали цю постановку питання, звертаючись до історії влади, правових інститутів, провідної верстви та міжнародних відносин.

Важливу роль у формуванні відповідного дослідницького напряму відіграла діяльність Львівської історичної школи Грушевського у 1894–1914 рр. Історичний семінар Львівського університету та історико-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка поєднували

археографічну працю, джерелознавчі студії й підготовку молодих істориків. За спостереженням Н. Гірної, їхні дослідження були спрямовані на доведення «історичної тяглості нової та середньовічної доби української історії» – від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство й Литовсько-Руську державу до Козацької держави [3, с. 208–209]. Таке бачення надавало українському минулому цілісності, необхідної для подальшої розробки проблеми державної традиції.

Саме зі львівського наукового середовища вийшли С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Чубатий, І. Джиджора, В. Герасимчук та інші вчені, які належали до позитивістського складника державницької історіографії. Успадкована ними практика критичного опрацювання джерел поєднувалася з поглибленим дослідженням княжої, литовсько-руської та козацької доби. Тому значення школи Грушевського полягало не лише в підготовці фахових істориків: її дослідницька діяльність охоплювала питання політичної спадкоємності, які згодом посіли центральне місце в державницькому історієписанні [3, с. 208–210].

Окремого розгляду потребує вплив Грушевського на В'ячеслава Липинського. Я. Пеленський назвав Липинського «засновником державницької школи історіографії», водночас відзначивши роль С. Томашівського в розвитку цієї концепції [4, с. 139]. При цьому становлення державництва не можна пояснити лише безпосередньою педагогічною наступністю: його провідний ідеолог формувався також через наукові контакти з вихованцями Грушевського. І. Гирич, зокрема, зазначав, що Липинський «опосередковано вчився» у львівського професора [5, с. 149].

Конкретні обставини цієї співпраці простежив С. Калуцький. Наукові ідеї Грушевського передавалися Липинському через С. Томашівського та В. Герасимчука. Праці майбутнього ідеолога державництва друкувалися в

редагованих Грушевським «Записках Наукового товариства імені Шевченка» й «Літературно-науковому віснику»; історики співпрацювали також під час добору ілюстративного матеріалу для «Ілюстрованої історії України» (1911) у польських архівах і бібліотеках [6, с. 15–16]. Ці факти дозволяють говорити про реальні механізми інтелектуальної взаємодії, а не лише про подібність окремих концептуальних положень.

За висновками С. Калуцького, вплив Грушевського на історіографічну практику Липинського виявився насамперед у позитивістській дисципліні джерелознавчого аналізу: ретельній перевірці фактів, обережності висновків та увазі до еволюційного характеру історичних змін [6, с. 15–16]. Водночас Липинський створив самостійну концепцію, у якій визначальними стали держава, провідна верства й територіальний патріотизм. Наступність, таким чином, не означала тотожності їхніх історіософських поглядів: на засвоєній науково-методологічній основі було сформульовано нові дослідницькі завдання.

Широту подальшого розвитку державництва відображає класифікація Я. Пеленського. У межах напряму він виокремив концепційних істориків, позитивістів, дослідників сучасної їм історії та істориків-правників [7, с.5–6]. Вихованці Грушевського становили важливу частину його позитивістського крила, тоді як історіографічна спадщина Липинського набула виразного концепційного характеру. Після поразки Української революції 1917–1921 рр. державники, передусім в еміграції, перенесли увагу на причини втрати державності, форми політичної організації та роль еліт, розглядаючи ці питання у зв’язку з європейським історичним досвідом.

Історіографічне значення Грушевського в цьому процесі відзначали й пізніші дослідники. І. Гирич повідомляв, що Я. Дашкевич і Л. Винар розглядали Грушевського як

історика державницького напряму, який дотримувався відповідних засад протягом творчого життя [8, с. 287]. Ю. Лєбєдєва, зі свого боку, пов'язувала з ним початки державницького напряму, наголошуючи і на його працях з історії української державності, і на підготовці фахівців у заснованих ним наукових осередках [9, с. 111]. Для окреслення ролі вченого важливе передусім встановлення цих конкретних зв'язків між його доробком, науковою школою та наступним поколінням істориків.

Отже, роль Михайла Грушевського у становленні державництва як окцидентальної історіографічної школи виявилася у трьох взаємопов'язаних площинах: історіографічній концептуалізації української політичної суб'єктності та західних культурних зв'язків, формуванні львівського осередку дослідників державної традиції й методологічному впливі на майбутніх представників напряму, зокрема В. Липинського. Державницька школа розвинула ці засади відповідно до досвіду визвольних змагань і завдань еміграційної науки, надавши історико-культурній європейськості українців виразного державоцентричного змісту.

Література

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Т. 1: До початку XI віка. Київ: Наукова думка, 1991. 648 с.

2. Грушевський М.С. На порозі нової України: гадки і мрії. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 225–267.

3. Гірна Н. Формування державницької школи української історіографії у Львівській історичній школі М. Грушевського. Сучасна українська нація: мова, історія, культура : матеріали науково-практичної конференції / ред. В.В. Чоп'як, А. В. Магльований. Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. С. 208–210.

4. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник

державної школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 139–141.

5. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12 (1). С. 149–169.

6. Калуцький С. С. Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським. Археологія & фортифікація України : зб. матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. О. О. Заремба. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 15–17.

7. Пеленський Я. Українська державна школа. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / Д. Дорошенко. Київ: Українознавство, 1996. 290 с.

8. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 280–313.

9. Лєбєдєва Ю. Державницький напрям української історіографії 1920–1930-х рр. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / Київський славістичний університет. Київ, 2008. 203 с.

Олександр Пономарьов,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу давніх актів
Центрального державного історичного архіву України

МАЛОВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ СТЕПАНА КОВНІРА

Біографія лаврського будівничого Степана Дем'яновича Ковніра (1697–1786) має значну історіографію, але дослідження, які глибоко фундовані на джерелах були власне у Б.О. Крицького [1;2] й В.А. Шиденка [3;4] та у сучасних дослідників О.О. Крайньої [5;6] й О.М. Пономарьова [7].

Про споруди Києво-Печерської лаври, котрі під керівництвом архітектора Йогана-Готтфріда Шеделя будував Степан Ковнір існує чимало легенд та оповідок, та аби не переказувати їх надамо слово будівничому. Ось, що він сам пише про свою діяльність: «приобучавши себя при строениях лаврских каменщицкому мастерству, производил оное, елико мог, с усердием к Лаврѣ Святой, был в строениях болшой колоколнѣ, ключни, трапезной, кухни, Клова, на далней и ближней пещерах колоколен, в Китаевской пустинѣ… в поправлении от бывшаго пожара типографии» [8, арк.4].

Отже перелік робіт до яких долучився Степан Ковнір у Києві доволі солідний. Це, передусім, велика лаврська дзвінниця, ключницька, трапезна, кухня, дзвінниці дальніх й ближніх печер, а також приміщення лаврської типографії, яке він поновлював після пожежі 1748 р. Окрім цього він займався будівництвом Клова (Кловського палацу) та Китаївської пустині. Також, за документальними свідченнями О.С. Кузьмука, Степан Ковнір був причетний до зведення «надбрамної церкви з дзвіницею у Києво-Межигірському монастирі» [Цит за: 6, 118-119]. Про те чи долучився він до зведення інших споруд у Києві та передмісті, документальних свідчень наразі нами не виявлено.

Походження та місце народження

Слід зазначити, що дослідниця О.О. Крайня, вивчаючи біографію Степана Ковніра, встановила, що «оригинальні документи містять хронологічні і фактичні розходження, оскільки часто складені на підставі устних свідчень» [5, с. 179]. Архівні документи суперечать один одному, не даючи змоги вибудувати стрункy, чітку й логічну картину походження й життя лаврського зодчого. Так, за Генеральним описом Лівобережної України (Рум'янцівським переписом) Степан Ковнір народився у с. Воронків (суч. с. Вороньків Бориспільського району Київської області) Переяславського

полку в родині посполитого, а в донесеннях 1783 й 1785 рр. до Лаври він вказував, що його батько «польский шляхтич» [8, арк. 1, 4], а місце народження с Гвоздов (суч. с. Гвоздів Обухівського району Київської області) Київської сотні і полку. Такі розбіжності на думку дослідника В.А. Шиденка були пов'язані з тим, що Степан Ковнір таки народився у с. Воронків, а з часом родина переїхала до с. Гвоздов, де він міг отримати документи про селянське походження та православне віросповідування, які йому стануть потрібні для поселення на лаврських землях [Цит. за:5, с.179].

Як зазначалося вище, у 1783 й 1785 рр. Степан Ковнір чітко вказує своє соціальне походження («отец мой был полской шляхтич Демян Ковнѣр») [8, арк. 1, 4], тоді як на момент приходу його в Київ (початок 1740-х рр.) і аж до 1766 р., коли проводився Рум'янцевський перепис на Печерському містечку він показував себе посполитим. Вочевидь, що сьогодні вкрай важко встановити справжні причини, які штовхали його родину до цього кроку.

Окрім того, що у біографії Степана Ковніра існують певні розбіжності, насаперед пов'язані з його походженням та місцем народження не існує єдиної думки про його точну дату появи на світ. Так у матеріалах Рум'янцівського перепису серед численних ремісників та торговців, котрі мешкали у Печерському містечку значиться двір № 51, в якому мешкала родина Степана Дем'яновича Ковніра. Ось власне як звучить сам запис: «посполитой Степан Ковнѣр, уроженец полку Переясловского, села Воронков, с посполитых, 65 лет» [7, с.44; 9, арк.105 зв.]. Одразу слід зазначити, що вік подібних ревізіях та подвірних переписах вказувався приблизно, та й посполиті (як зрештою інші верстви) у XVIII ст. не дуже переймалися проблемою – а скільки ж їм років? Ці скупі рядки є дуже важливими для дослідників біографії лаврського будівничого, в якій і досьогодні існує чимало суперечностей та неточностей.

О.О. Крайня вказує дату народження Степана Ковніра

як 1709 р. [5, с.179], Рум'янцівський перепис подає відомості, що станом на 1766 р. йому було 65 років [9, арк.105 зв.], а отже рік народження мав би бути 1701 р. Сповідні розписи церкви Преображения Господнього (Спаса на Берестові), де причащався Степан Ковнір теж дають дату народження врізнобій, але деякі з них більш суголосні між собою. Так за сповідними розписами Степану Ковніру станом на 1743 р. – 33 роки; на 1744 р. – 40 років; на 1745 р. – 32 роки; на 1747 р. – 40 років; на 1748 р. – 35 років; на 1749 р. – 46 років; на 1751 р. – 41 рік; на 1752 р. – 42 роки; на 1753 р. – 45 років; на 1755 р. – 46 років; на 1757 р. – 37 (!) років (!); на 1758 р. – 38 (!) років; на 1759 р. – 50 років; на 1761 р. – 52 років; на 1762 р. – 53 роки; на 1763 р. – 54 роки; на 1767 р. – 58 років; на 1768 р. – 59 років. Як бачимо такі дані навряд чи можна назвати остаточно верифікованими.

При цьому можна зазначити, що для встановлення дати народження, а відтак і віку людини більш веріфікованими є дані метричних книг. Тоді як в Рум'янцевському перепису, як і в цілому в ревізіях, та й як бачимо у сповідних розписах вік людей не був приорітетним для переписувача і вказувався приблизно, головною метою ревізій та сповідних розписів була фіскальна функція та контроль за податним населенням.

На нашу думку свідчення Степана Ковніра за 1783 рік, де він зазначає, що йому 86 років є найбільш слушними та верифікованими серед усіх архівних даних [8, арк. 1], оскільки метричні записи про його народження наразі не відомі історіографії.

Прізвище

Також слід зазначити, що прізвище Ковнір є скоріш за все його прізвиськом, а справжнє прізвище – Кришталевський [6, с. 116]. Архівний запис, який може бути свідченням цього, наводить, зокрема, О.О. Крайня: «просит мѣстечка Печерского житель Степан Ковнѣр, а вместо его, не

умѣющаго писать, сын его рейтарской команды отставной прапорщик Василей Кришталевской подписался» [6, с. 116; 8, арк. 1 зв.]. Це дає підказку для розуміння чому саме родина Ковнірів переїхала з с. Воронков до с. Гвоздов, можливо при цьому змінивши прізвище і соціальний стан. Вочевидь наявні проблеми у родини Кришталів/Кришталевських змусили вдатися не тільки до зміни прізвища на Ковнір, але й на приховування свого шляхетського походження та зрештою – до переїзду. Адже поаркушний перегляд ревізій по с. Воронків Переяславського полку за 1729, 1730, 1731, 1732, 1734, 1736, 1737, 1738, 1739, 1740, 1741, 1743, 1748, 1750, 1752 років не дав жодних відомостей про представників родин ані Ковнірів, ані Кришталевських. Ковнірів, вочевидь, через те що вони вже виїхали з села до Гвоздова, а Кришталевських, тому що шляхта навіть збідніла в ревізіях не вказувалася, хіба що як власники шинків та постоялих дворів, хуторів тощо. Ревізії по Київському полку вкрай погано збереглися, а отже на сьогодні маємо лише їх дві: за 1736 та 1737 роки, і вони також, на жаль, не дають відомостей про представників прізвищ Ковнір й Кришталевський. Хоча одну згадку в с. Воронков про представників прізвища Кришталь О.О. Крайній вдалося знайти (але дослідниця, на жаль, не вказала саме в якому джерелі та за який рік) [6, 117].

З огляду на наявний стан джерельної бази, вкрай важливо мати документальне підтвердження, що Степан Ковнір станом на 1766 рік показував себе посполитим та уродженцем с. Воронков Переяславського полку [9, арк.105 зв.], а на 1783 р. та 1785 р. вихідцем з польської шляхти та уродженцем с. Гвоздов Київської сотні і полку [8, арк. 1, 4].

Прийом в Лавру на жительство

9 червня 1783 р. Степана Ковнір звернувся із донесенням до архімадрита Києво-Печерської лаври Зосіми Валкевича та Духовного Собору Лаври з проханням прийняти

його в ченці через старість та хвороби, там же він виклав свою біографію та перерахував заслуги у будівництві споруд на території Лаври [8, арк. 1-2]. Тоді ж у червні 1783 р. на Духовному Соборі винесли определіленя: «просителя подданного лаврского, мѣстечка Печерского жителя Степана Ковнѣра, к заслуги на монашество в Лавру принять, гдѣ ж ему жительство имѣть, и какое послушание отправлять, о том предоставив на разсуждение господина отца архимандрита Зосими, о чем и ему Ковнѣру с сего от канцелярии объявить, с тѣм, что как он, ни о имѣнии жены, и что на нем не состоит ни казенных, ни партикулярных долгов свидѣтелства не представыл, оное от кого надлежит испросил бы и представыл в Лавру» [8, арк. 2]. Однак, при всій прихильності, йому було відмовлено через те, що «проситель з ревизии и подошного (подушного. – *О.П.*) окладу не исключен», а відтак прохання Степана Ковніра залишилось «без апробации», тобто без затвердження [8, арк. 2].

14 лютого 1785 року Степан Ковнір повторно звернувся до Духовного Собору Лаври, аби Собор «уважив вышеписаннии обстоятелства милостиво не оставить, уволив мене от подданства, принять в Лавру на вѣчно неисходное житие, определить к жительству мѣсто и послушание, пристойные старости и слабости моей, и монашескаго чина при имеемом быть первом постригѣ удостоить» [8, арк. 5].

В Духовному Соборі Києво-Печерської лаври 23 лютого 1785 року було схвалено прийняття Степан Ковніра в ченці Троїцького Болницького монастиря та винесли оприділення: «просителя подданного лаврского Стефана Ковнѣра во уважение его старости и понесенных в лаврских работах немалих трудов, и одиночества, с подданства лаврского к получению в Лаврѣ монашества уволив с тѣм, чтобы он, Ковнѣр, дабы не зависало в платежѣ за него до будущей ревизии подушного семигривенного оклада денег представил в Лавру за двадцять лет» 14 руб. 40 коп. [8, арк. 11].

Ось саме тут виникає певна колізія, або Духовний Собор дійсно вважав за необхідне стягнути (всупереч нормі закону) зі Степана Ковніра платню за подушний оклад, який він не сплачував з того моменту як став ктитором церкви Спаса на Берестові, або ж він як староста церкви вважав, що має право не сплачувати цей податок (а це було не так), залишаючий при цьому мирянином, мешканцем Печерського містечка та «муровщиком», як зазначали його статус в тогочасних документах.

О.О. Крайня вважає, що коли Степан Ковнір «пожелал стать послушником с надеждой на скорый постриг в монахи, ему пришлось выплатить подушный оклад на 20 лет вперед («до будущей ревизии») [5, с. 181]. На перший погляд нічого протирічивого немає і в тому, коли йдеться посаду ктитора, якої Степан Ковнір «сознательно добивался…, поскольку она освобождала его от «подданнических повинностей» и прочих «мирских тягостей» [5, с. 181].

Але, на нашу думку, йдеться не про сплату подушного *наперед*, оскільки до наступної ревізії було не 20, а лише 10 років, тому що навіть відразу після 4-ї загальноімперської ревізії у 1782 році до 5-ї загальної ревізії у 1795 році не було 20 років. Та й було б доволі дивним брати подушне наперед, «адже віку свого ніхто не знає», тим більше, коли йшлося про особу мало не 90-річного віку. Стягувалася зі Степана Ковніра платня подушного окладу за минулі 20 років, а саме за ті коли він знаходячись на посаді ктитора, принаймні з 1760 року не платив подушне. Але, вочевидь, зміна статусу з мирської людини, в якої були пільги щодо несплати вказаного податку, на статус ченця змусили Духовний Собор переглянути ці пільги та відмовити Степану Ковніру, для того аби після його смерті сума подушного окладу не зависала на Лаврі. При цьому 23 роки ктиторства на Духовному Соборі вирішили округлити до 20 років, а якщо брати 1785 рік, коли Степан Ковніра таки прийняли до Лаври послушником, то виходило б усі 25 років

несплати подушного.

А вже 16 березня 1785 року лаврський економ ієромонах Захаріа доносив Духовному Собору Києво-Печерської лаври, що Степаном Ковніром було сплачено за 20 років 14 руб. 40 коп. подушного семигривенного окладу [8, арк. 8]. Отже одну проблему менш ніж за місяць Степаном Ковніром було вирішено.

Слід вказати, що вимоги Духовного Сбору Лаври були не тільки високими через її статус в християнському світі, але й через низку вимог з боку держави, аби до монастирів не приймали усілляких підозрілих осіб, які не можуть підтвердити своє походження, різного роду волоцюг тощо. Для набувачів статусу ченця Лавра висувала низку вимог, де окрім відсутності фінансових боргів, кандидат у ченці чи послушники повинен був записаним в попередній ревізії (тут у ревізії 1782 р.) до певного стану, а також фігурувати у присяжних списках на вірність монарху. Відтак Степан Ковнір окрім погашення заборгованності зі сплати подушного семигривенного окладу мав довести, що він був 1762 р. на присязі на вірність російській імператриці Катерині ІІ.

Щодо присяги в Лаврському архиві була підготовлена довідка, в якій йшлося: «Во исполнение опредѣления Духовного Собора, состоявшегось сего [1]785 года февраля 23 дня, по доношению лаврского подданного жителя мѣстечка Печерского, желающего получить в Лаврѣ монашество Стефана Ковнѣра от канцелярии с имѣющимись в Лаврской архивѣ присяжними справка чинена, и явилось, что он, Ковнѣр, на верность ея императорскому величеству и его императорскому высочеству прошлого 1762 года июля 8 дня, с протчими лаврскими подданными мѣстечка Печерска жителми в болшой лаврской успения Пресвятия Богородицы церквѣ в присяги точно был, и в присяжном листу записан» [8, арк. 9].

Того ж 1785 року Степан Ковнір був прийнятий Троїцький Больницький монастир Києво-Печерської лаври на

послушання, що сталося накануні секуляризаційних реформ 1786 року, коли цей монастир був ліквідований, при чому частина братії була прийнята до основного штату Києво-Печерської лаври, а послушникам було запропоновано повернутися до мирського життя [5, с. 181]. Як слушно зазначає О.О. Крайня саме 1786 року сліди Степана Ковніра губляться, а більшість його біографів вважають цей рік останнім роком його життя [5, с. 181].

Література

1. Крицкий Б. А. Народные мастера архитектуры XVIII века на Украине. Степан Ковнир: Архитектурно-строительная деятельность: Автореф. дис. на степень канд. архитектуры / Акад. архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры. Киев, 1954. 16 с.

2. Крицький Б. О. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра. *Питання історії архітектури та будівельної техніки*. Київ, 1959. С. 95-137.

3. Шиденко В.А. Стефан Ковнер: (Биографическая разведка). Київ, 1990. Ч. 1. *НБ НКПИКЗ* [рукопис].

4. Шиденко В.А. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври. Київ: НКПІКЗ, Фенікс, 2008. 256 с.

5. Крайняя О.А. Ковнир Степан (Стефан) Демьянович. *Православная энциклопедия.* Т. XXXVI. «Клотильда-Константин». Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2014. С. 179–181.

6. Крайня О.О. Специфіка висвітлення діяльності Йогана Шеделя і Стефана Ковнєра в контексті будівельних проектів Києво-Печерської лаври. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності.* Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06–07 червня 2019 р. / Ред. кол.: О.В. Рудник (голова). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2019. С.115–119.

7. Пономарьов О.М. Уточнення до біографії лаврського будівничого Степана Ковніра. *Двадцять четверта Міжнародна наукова конференція (27–29 травня 2026 р.)* / Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Київ. С.43–45.

8. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 послушицька, спр.16-к.

9. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.414.

Додаток № 1

1783 р., червня 9. – Донесення жителя Печерського містечка Степана Ковніра до архімадрита Києво-Печерської лаври Зосіми Валкевича та Духовного Собору Лаври з проханням прийняти його в чернці через старість та хвороби

Ясне в Богу высокопреподобнѣйшему господину отцу Зосимѣ, Святыя Киево-Печерския лавры архимандриту и Духовному Собору

Доношение

Родился я Киевского намѣстничества уизда Киевского, во владѣнии Киево-Пустинно Николаевского монастыря в селѣ Гвоздовѣ, отец мой был польской шляхтич Демян Ковнѣр, которой, так же и мать давно уже померли. Я же, пришедши в Киев еще холостим, остался жить на мѣстечки Печерском, во владѣнии Лаврском, чему будет до шестидесяти год, почему за Лаврою и по ревизиям записан. Лѣт мнѣ от роду 86, женат был тры раза.

Указную, на вѣрность ея императорскому величеству и его императорскому высочеству, присягу исполнил в Лаврской Успенской церквѣ прошлого [1]762 года июля 8 дня, и за дозволением Лавры Святой, по данному мнѣ с оной патенту нахожусь при состоящей в Печерской крѣпости церквѣ Преображения Господня ктитором до двадцяти год. И как я в оной должности быть болѣе не желаю, и по старости моих лѣт положил непремѣнное намѣрение в Лаврѣ Святой жить, и чин

монашеский, аще Бог удостоит получить.

Для того, вашей пастырской святынѣ и Духовного Собора покорнѣйше прошу на вѣчно жительство меня в Лавру Святую принять, и когда Бог благоволит монашеского чина удостоить, и о том учинить разсмотрение и опредѣление.

О вышеписанном покорнѣйше просит мѣстечка Печерского житель Степан Ковнѣр, а вместо его, не умѣющаго писать, сын его рейтарской команды отставной прапорщик Василей Кришталевской подписался.
1783 года июня 9 д[ня]

По выслушании в Духовном Киево-Печерския лавры соборѣ вышеписанного доношения, опредѣлили: просителя подданного лаврского, мѣстечка Печерского жителя Степана Ковнѣра, к заслуги на монашество в Лавру принять, гдѣ ж ему жительство имѣть, и какое послушание отправлять, о том предоставив на разсуждение господина отца архимандрита Зосими, о чем и ему Ковнѣру с сего от канцелярии объявить, с тѣм, что как он, ни о имѣнии жены, и что на нем не состоит ни казенных, ни партикулярных долгов свидѣтелства не представыл, оное от кого надлежит испросил бы и представыл в Лавру, сие ж определение представыть господину отцу архимандриту Зосимѣ на апробацию. 1783 года июня __ д[ня].

Намѣстник иеромонах Каллист
Соборный старец и экклисиарх иеромонах Иоанафан
Ближней пещеры блюстытель иеромонах [Маркиян]

Помета: Пол[учено] 1783 года июня 13 д[ня].

Помета: Сие опредѣление по причинѣ, что проситель з ревизии и подошного (!) кладу не исключен осталось без апробации.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.128, оп.1 послушицька, спр.16-к,, арк. 1-2. Оригінал

Додаток № 2

1785 р., лютого 14. – Донесення жителя Печерського містечка Степана Ковніра до архімадрита Києво-Печерської лаври Зосіми Валкевича та Духовного Собору Лаври з проханням прийняти його в чернці через старість та хвороби

Ясне в Богу высокопреподобнѣйшему господину отцу Зосимѣ, Святыя Киево-Печерския лавры архимандриту и Духовному Собору

Доношение

Родился я Киевского намѣстничества и уезда, владѣния Киево-Пустинно Николаевского монастыря в селѣ Гвоздовѣ, отец мой был полской шляхтич Демян Ковнѣр, (которой там же и мать давно уже померли). Я ж, по бывшей еще в Малой Росии о переходѣ с места на мѣсто свободности, пришед холостым сюда, в Киев, возимел жителство на мѣстечку Печерском, во владѣнии Лаврском, и по таковой моей Лаврѣ самоизволной преданности и по бывшим прежним, даже и послѣдней [1]782 года ревизиам записан в числѣ подданства, там же на мѣстечку Печерском, и подушным окладом обложен.

От самих же тех пор, приобучавши себя при строениях лаврских каменщицкому мастерству, производил оное, елико мог, с усердием к Лаврѣ Святой, был в строениях болшой колоколнѣ, ключни, трапезной, кухни, Клова, на далней и ближней пещерах колоколен, в Китаевской пустинѣ и в местечку Василковѣ Божиих церквей, в поправлении от бывшаго пожара типографии. //

И всѣ прочии многоразличные внутрь и внѣ Лавры строении ж каменные по указанию от ее исправлял, будучи настоящим мастером, в каковых трудах от молодых лѣт всю жизнь мою и даже до конечной и видимой несостоятельности провождал, о чем и Лаврѣ небезизвѣстно есть.

Напослѣдок прихожанами Свято-Преображенской в Печерской крѣпости состоящей церквы выбран и от Лавры

упатентован ктитором до оноя церквы, якую должность, поколь возмогл исправлял безпорочно, а нынѣ за глубокою старостию и слабостию здоровья и от оной самоизволно уволился.

Лѣт имѣю от роду до девятидесяти, законнобракосочетался три раза, а теперь остаюсь вдов, дѣти мои ж и внуки надлежаще ж от меня распоряжены, долгов же казенных и партикулярных не имею, и дѣл за мною никаких ннкогда не было и нет, в чем посвидѣтелствовать могут достойные вѣроятия люди, и буди таково свидѣтелство потребно, я оное представить долженствую.

И как далѣе мнѣ утружденному и в глубокой старости и дряхлости находящемусь в мирѣ жить весьма невыгодно. Намѣреваю ж послѣдные дни жизни моей препроводить в Лаврѣ, в святом монашеском чинѣ, к чему усердное и нелестное мое желание есть издавна. А что касается до подушного с мене семигривенного оклада, оной, по повелѣнию Лавры, за сколко год указано будет зараз пополнить имею, болѣе ж ни за кого, кромѣ сам за себе того подушного оклада не обязан платить.

Для того, вашего ясне в Богу высокопреподобия и Духовного Собора нижайше прошу, уважив вышеписаннии обстоятелства милостиво не оставить, уволив мене от подданства, принять в Лавру на вѣчно неисходное житие, определить к жительству мѣсто и послушание, пристойные старости и слабости моей, и монашескаго чина при имеемом быть первом постригѣ удостоить, о удостоении коего и в отправляемую о прочиих желающих монашества послушниках, в Святѣйший Правителствующий Синод вѣдомость внесть, и о том учинить разсмотрение и опредѣление.

О вышеписанном нижайше просит подданый
Лаврский, мѣстечка Печерского житель Степан Ковнѣр.
А вмѣсто его, не умеющаго писать, по его прошению,

лаврской канцелярии копеист Федор Бочка росписался. 1785 года февраля 14 д[ня]

Помітка: Подано 17 февраля 1785 года. Записав, справясь доложить.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.128, оп.1 послушицька, спр.16-к, арк. 4–5.Оригінал

Людмила Сорочук,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу культурології та культурної спадщини
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

«УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ» КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ ЯК ПІДВАЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ[1]

У полі зору досліджень української гуманітаристики XXI століття постать Катерини Грушевської займає вагоме місце як дослідниці української етнокультурології, етносоціології, фольклору, історії, перекладачки з європейських мов, члена товариства «Просвіта», редакторки й упорядниці наукових часописів та видань. Катерина Грушевська була вільною слухачкою Українського університету в Києві, навчалася в Женевському інституті, багато допомагала і була соратницею свого батька Михайла Грушевського, видатного українського історика,

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання фундаментальної НДР «Сучасна українська мілітарна література: типологія, проблематика, жанри, впровадження в навчальний процес» (№ держреєстрації: 0125U002321).

літературознавця, громадсько-політичного діяча (він очолював і був головою Української Центральної Ради (1917 рік) та президентом УНР (1918 рік)). Згодом молода дослідниця працювала ученим секретарем Культурно-історичної комісії та науковим співробітником історичної пісенності Науково-дослідної кафедри історії України Всеукраїнської Академії наук (1924–1930 рр.); керівником Кабінету примітивної культури та народної творчості, редактором часопису «Первісне громадянство і його пережитки на Україні», була членом НТШ у Львові [3, с. 12–19].

Варто наголосити на тому, що молода вчена була фундаторкою системного наукового дослідження українського героїчного епосу. Активно організовувала етнологічні та фольклористичні наукові студії з вивчення культурної спадщини українців, адже працювала в академічних установах, створених її батьком Михайлом Грушевським. Досліджуючи визначних українок-вчених В. Борисенко зазначає: «Катерина Грушевська, безперечно, була вихована в дусі історичної школи свого батька, але намагалася, й досить успішно, обрати свій власний шлях у науці, а саме етнології, і тільки трагічні часи репресій над українцями перешкодили її талановитому поступу» [1, с. 79].

Як етнолог, фольклорист та культуролог, К. Грушевська змогла вивести вивчення українського фольклору на загальноєвропейський методологічний рівень. Вона багато перекладала тексти з французької, німецької, англійської, чеської мов й публікувала статті провідних європейських вчених у часописі «Первісне громадянство і його пережитки на Україні», а у виданні «Україна» було надруковано цілу низку її ґрунтовних наукових праць з фольклористики та етнографії. Вчена запровадила комплексний метод дослідження традиційної культури і викладала для аспірантів та науковців в Київському інституті народної освіти (курс «Методологія збирання етнографічного матеріалу»).

Підтвердженням титанічної праці Грушевської в царині етнокультурології та її концептуального бачення особливостей і унікальності героїчного епосу українців є вихід у світ фундаментального двотомника «Українські народні думи» (1927, т. 1; 1931, т. 2; перевидано обидва у 2006, 2007) зі вступною статтею Катерини Михайлівни «Збирання і видавання дум в XIX і в початок XX віку». Праця займає більше 200 друкованих сторінок великого формату і є, по суті, цілісною і вичерпною монографією зазначеної теми. Після стислого розгляду питання про назву і поняття *думи*, відомостей про згадки цієї назви в давніх джерелах і в пізнішому вживанні дослідниця зупиняється на докладному з'ясуванні в хронологічному порядку історії збирання і опублікування українських народних дум. Окрім ґрунтовної історіографічної розвідки К.М. Грушевської, в другій частині першого тому подаються 13 текстів (117 варіантів дум) у трьох розділах: "Думи невільницькі", "Думи про море", "Думи про степ". Групування дум за основними темами здійснювалося за власною ініціативою К. Грушевської.

У межах окремого сюжетного циклу творів подавався найстаріший текст, а за ним у певній послідовності, що відбивала процес консервації твору за участю кобзарів тієї чи іншої школи, наводилися варіанти, в додатках подавалися фрагменти текстів та дефектні тексти [4, с. 8]. Катерина Грушевська, за словами відомого літературознавця Г. Коваліва, встановила характерні риси українських дум як специфічного жанру народної творчості, подала огляд думознавчих розвідок, проаналізувала збирання і публікації текстів, розкрила методи записування дум, і особливу увагу звернула на носіїв – лірників і кобзарів [2, с.185]. У зазначеній роботі велику увагу К. Грушевська звертає на плачі-молитви (думи-плачі) де, проявляється не плач, а суголосне епосові Козаччини героїчне пробудження й надихання природою та силою рідної землі.

«Як то бідній невольники заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забрящали,
Господа, милосердного прохали та благали:
– Подай же нам, Господи, з неба дробен дощик,
а з низу буйний вітер» [5, с.7].

Мотивами відродження й боротьби пройняті сюжети дум «Козак Голота», «Самійло Кішка»; думи про звитяжних і доблесних Богдана Хмельницького, Матяша Старого та інших. Варто зауважити, що тексти дум мають особливі кінцеві формули завершального прославлення героїв-захисників. Прикладом є українська історична дума «Самійло Кішка.

«Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна поміж козаками,
Поміж друзями, поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!».

Дослідниця акцентує увагу на тому, що героїзм у думах пов'язаний з оборонною етикою та внутрішнім світом воїна, а не з завойовницькою агресією. Тому, з'ясування підходів Катерини Грушевської до козацького епосу, аналізу мілітарних кодів у народних думах, обґрунтування їх статусу як першоджерела сучасної української літератури та експлікації (пояснення) маркерів української ідентичності є дуже важливими.

У фольклористичній концепції Катерини Грушевської героїчний епос розглядається не лише як історичне джерело, а як живий, динамічний фактор формування національної самосвідомості, як вияв української ідентичності крізь призму епосу. «Українські народні думи» є унікальним текстовим простором, де відбувалося конструювання та рефлексія ключових маркерів української ідентичності. Аналіз мілітарних кодів у текстах «Українських народних дум» дозволяє розглядати цей епос не просто як фольклорний релікт, а як повноцінний воєнний наратив. Стає зрозумілим те, що козацькі думи зафіксували унікальну мілітарну культуру,

де війна є способом буття, а воїн – носієм системи цінностей та моральних орієнтирів.

Аналізуючи тексти українських народних дум, записаних Катериною Грушевською, чітко простежуються маркери самоусвідомлення, система цінностей, спосіб життя та ключові особливості української ідентичності воїна-козака. Наприклад, маркер *Свободи* та *Рівності* простежується в текстах як стрижень козацької ментальності. Козаки визначали себе як вільні люди, які самостійно обирають свій життєвий шлях. *Свобода* (*воля*) в думах протиставляється будь-яким матеріальним благам. Навіть козак, що був бідним (дума «Про козака Голоту»), володіє найвищим статусом, оскільки він є вільним воїном.

Маркер *Військового побратимства.* Побратимство та взаємовиручка простежуються у сюжетах визволення побратимів із неволі або виконання спільного бойового завдання. Побратимство базувалось на суворій військовій етиці, готовності допомогти, вірності слова та колективній відповідальності. У думах зрада побратима чи військового товариства – це найбільший гріх, що карається прокляттям або смертю (як у думі «Самійло Кішка» чи «Про трьох братів самарських»).

Маркер *Стійкості та внутрішній опір.* Значна частина дум присвячена не масштабним перемогам чи успіхам, а перебуванню в турецько-татарській неволі. Це унікальна риса українського героїчного епосу, адже описується емоційний стан воїна в межовій ситуації, коли чиниться психологічний тиск на полоненого, але спрацьовує внутрішній опір, зберігається віра, що додає сили. Часто полон інтерпретується як простір випробування віри, ідентичності та волі. Стійкість, тобто збереження віри в полоні описується в думах «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та інших. У буремні дні протистояння російській збройній агресії, маркери *Свободи* і

*Стійкост*і можна розглядати як збереження власної національної суті та української ідентичності.

Наукове видання «Українські народні думи» і досі залишається неперевершеним зразком академічної текстології та етнологічного аналізу. На прикладі «Українських народних дум» молода вчена повернула українцям усвідомлення того, що їхня оборонна свідомість, прагнення до волі і незалежності мають глибоке тисячолітнє коріння.

Трагічно обірвалася доля молодої й талановитої Катерини Грушевської. У 1938 р. її було заарештовано і кинуто до в'язниці, недалеко від міста Новосибірськ. Уже після смерті української вченої, у 1959 р. Катерину Грушевську – реабілітовано за відсутністю складу злочину. О. Церковняк у роботі «До історії видання «Корпусу дум» Катерини Грушевської» зауважує, що ця широко і масштабно запланована праця, на жаль, не була доведена до кінця, але попри все й досі залишається неперевершеною в думознавстві та видавничій практиці [6, с.145].

Висновки. Катерина Грушевська, систематизуючи тексти українських народних дум, сприяла популяризації *українського воєнного наративу, архетип воїна-захисника.* Мілітарні коди дум доводять, що українська воєнна література впродовж багатьох років будувалася на ідеях свободи, лицарської етики, оборонного гуманізму та глибокого психологічного осмислення ціни вільного життя. В умовах сучасних викликів, пов'язаних з російсько-українською війною, описані маркери української ідентичності репродукуються в сучасній українській мілітарній літературі.

Дослідження героїчного епосу у виданні Катерини Грушевської «Українські народні думи» підтверджує її внесок у розгляд дум як продукту козацької військової традиції. Саме тексти історико-героїчних дум репрезентують ключові мілітарні коди та багатогранну українську ідентичність, що є актуальним в сучасному мілітарному дискурсі. Важливо

наголосити, що сама поява двотомника Катерини Грушевської у 1920-х роках була актом утвердження української ідентичності в академічному світі. Зібравши всі варіанти дум, дослідниця довела тяглість та високу інтелектуальну ємність української усної культури. Продемонструвала, що український мілітарний епос стоїть в одному ряду з європейським лицарським епосом.

Література

1. Борисенко В.К. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко. *Українки в історії* / за ред. д-ра іст. наук, проф. Валентини Борисенко. Київ: «Либідь», 2024. С. 78–89.

2. Ковалів Г.В. Грушевська Катерина Михайлівна. Українська фольклористична енциклопедія / керівник проєкту, наук. ред., упорядник Василь Сокіл. Львів, 2018. С. 184–185.

3. Малик Я.Й. Фольклористична та етнографічна діяльність Катерини Грушевської. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 5. С. 12–19.

4. Матяш І. Думознавчі студії Катерини Грушевської. *Наукові записки до історії культури України «Родовід».* 1997. № 1 (15). С. 5–11.

5. Українські народні думи: [у 2 т.] / уклад. К. Грушевська; Історична секція Української академії наук, Комісія історичної пісенності. Т. 1 корпусу: Тексти №1-13 і вступ К. Грушевської. Київ: Державне видавництво України, 1927.167 с.

6. Церковняк О. До історії видання «Корпусу дум» Катерини Грушевської. С.145–150. URL: https://eprints.cdu.edu.ua/952/1/108-73-76.pdf

Юрій Фігурний,
кандидат історичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник
відділу етнології та історії України
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

В. АНТОНОВИЧ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРОВІДНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СТОСУНКИ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ[1]

Постановка проблеми. XIX ст. стало для України часом великих випробувань. Бездержавність, поділ її земель між Російською та Австро-Угорською імперіями, асиміляційні процеси тощо, гальмували розвиток українського народу. Проте, саме у цю добу розпочалося поступове відродження України й українства якому посприяли могутні титани українського національного Ренесансу – Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Іван Франко, Леся Українка й Михайло Грушевський.

Метою дослідження є аналіз вагомого внеску В. Антоновича й М. Грушевського у становлення національної історії та деяких особливостей стосунків між вчителем й учнем.

Завдяки наполегливій праці В. Антонович у 80-х рр. XIX ст. створив т. зв. «Київську школу істориків» (історіографічна школа при Київському університеті святого Володимира), яка підготувала поживний ґрунт для розвитку сучасної української історичної науки. Зокрема, до неї належали такі відомі дослідники як Д. Багалій, В. Базилевич,

[1] Доповідь підготовлено в межах виконання фундаментальної НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації: 0125U002252).

П. Голубовський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, Д. Дорошенко, П. Іванов, І. Лінниченко, Н. Молчановський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, П. Смирнов, та ін. В. Матях наголошує, що В. Антонович як професор Київського університету святого Володимира протягом 1880–90-х рр. провів значну роботу щодо заохочення талановитої молоді до дослідницької діяльності в галузі середньовічної історії України шляхом залучення її до участі в археографічних експедиціях, до праці в архівах, через добір за певним планом тем для конкурсних і дипломних робіт, магістерських і докторських дисертацій, рекомендації результатів їхніх наукових розробок до друку в провідних наукових фахових виданнях («Киевская Старина», «Университетские известия»). Зосереджуючись на широкому спектрі політичної і духовної історії та історії соціальних відносин учні й послідовники В. Антоновича виступили фундаторами власних наукових шкіл, відкривши тим самим нові напрями дослідження української минувшини. Спільними для них були комплексність дослідження, ґрунтовність джерельної бази та наукового апарату розробок, глибоке і професійне проникнення в суть досліджуваної проблеми. Саме тому творчий доробок представників створеної В. Антоновичем наукової школи став воістину неоціненним внеском у вітчизняну історіографію, даючи всі підстави вважати її першою національною школою досліджень історії України [1, с. 108].

Згодом, ці вчені та учні й послідовники, доклали чималих зусиль задля правдивого осмислення української минувшини й осягнення подій Української національної революції початку XX ст. та спростування численних російських фальсифікацій історії України.

Також, ми не можемо оминути особливості взаємовідносин В. Антоновича й М. Грушевського.

Грушевський, на нашу думку, був одним із найкращих послідовників Антоновича і як ніхто інший знав і розумів свого наукового і мудрого наставника. Саме перу М. Грушевського належать одні з найвагоміших свідчень про В. Антоновича та його місце в українському суспільно-політичному і науковому процесах другої половини XIX – початку XX ст. Разом з тим й Антонович добре вивчив і знав свого учня і колегу. Саме за його рекомендацією Грушевський у 1894 р. переїжджає з Києва до Львова, де спочатку посідає кафедру української історії у Львівському університеті (до речі, її планував очолити сам В. Антонович, але не склалося), а потім керує Науковим Товариством імені Шевченка (яке Антонович сподівався перетворити з часом в Академію наук). В. Антонович переконливо радив своєму кращому учневі менше встрявати у політичну боротьбу різноманітних українських організацій у Галичині та більше займатися науковою діяльністю [2, с. 136].

Проте, М Грушевський завжди прагнув реалізувати себе ще як і політика. На нашу думку, те що учень не дослухався порад учителя і з головою поринув у вітчизняну політичну діяльність в кінці XIX – на початку XX ст., принесло тільки велику шкоду українському національно-визвольному рухові. Так трапилось тому, що в особі Грушевського у велику політику прийшла людина, яка своїми лівими ідейними переконаннями (він, насамперед, мріяв про федерацію українського народу з російським в ім’я розбудови безкласового соціалістичного суспільства) і низькими професійними якостями як політика і громадського діяча (він повністю ігнорував найважливіші фундаментальні засади розбудови Української держави – створення національної армії та розгалуженої державної вертикалі управління від золотоверхого Києва до найвіддаленіших містечок і сіл) активно посприяла поразці Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Якщо В. Антонович вважав, насамперед, за головну

необхідність піднести культурно-освітній рівень українського народу і надати йому можливість з часом самому вирішувати свою долю (вчений так розмірковував в умовах перебування України у колоніальному статусі у складі могутньої Російської імперії) то М. Грушевський, очоливши навесні 1917 року Центральну Раду (перший вітчизняний передпарламент), постійно намагався ощасливити українців участю у будівництві соціалістичного раю разом з «братньою» російською демократією і тісному взаємозв'язку з «дружніми» росіянами (все це відбувалося під час остаточного краху імперської Росії, і потужних відцентрових сил, які панували на теренах колишньої метрополії та якими не скористатися було просто величезною помилкою). Що з того вийшло, ми знаємо, а «старший брат» до цього часу не може і не хоче випустити нас із своїх «ніжно-лагідних» смертельних обіймів. Автору можуть дорікнути, що і сам В. Антонович не був переконаним прихильником незалежної Української держави, оскільки, йому більш до вподоби була федерація південнослов'янських народів, але він категорично відкидав будь-яку політичну спілку з поляками і росіянами. На цей закид ми лише можемо зауважити, що ці погляди Антонович відстоював перебуваючи у статусі законослухняного громадянина Російської імперії, тоді як Грушевський пропагував свої переконання і, врешті-решт, втілював їх у життя, коли царська в'язниця народів була зруйнована, тим самим надавши реальний шанс українцям зі зброєю в руках вибороти незалежну Українську Самостійну Соборну Державу. Проте цю історичну можливість було бездарно втрачено саме завдяки не фаховій діяльності очільників Центральної Ради [2, с. 136–137].

Висновки. Отже, проаналізовавши вагомий внесок В. Антоновича й М. Грушевського у становлення національної історії та деякі особливості стосунків між вчителем й учнем, ми вважаємо, що завдячуючи створенню й існуванню «Київської школи істориків» було започатковане надійне

підґрунтя національної історії зокрема, й українознавства загалом, яке сприяло українському етнотворенню, державотворенню, націєтворенню й етнокультуротворенню, а також збереженню історичної правди, увічненню пам'яті про ключові події й постаті українського народу та у фаховому запереченні російських міфів, фейків і фальсифікацій історії України під час російсько-української війни. Щодо взаємовідносин поміж вчителем й учнем, то на нашу думку, В. Антонович виявився правий, політична діяльність М. Грушевського виявилася, м'яко кажучи, не дуже вдалою, у порівняні з науковою.

Література

1. Матях В. М. Антоновича Володимира Київська школа істориків. *Енциклопедія історії України*: 5 т. К., 2003. Т. 1: А–В. С. 108.

2. Фігурний Ю.С. Титан українського національного відродження – етнонаціотворча та етнографічна діяльність Володимира Антоновича в українознавчому вимірі (до столітніх рокових його смерті). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інститут українознавства*. К., 2008. Т. XIX. С. 109–137.

Дмитро Чистяк,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри романської філології
Навчально-наукового інституту філології
КНУ імені Тараса Шевченка

«АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ФРАНКОМОВНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕЦЕПЦІЇ

Серед важливих проектів перших десятиліть XX ст. не можна не згадати ґрунтовну «Антологію української літератури до середини XIX століття», французьке видання якої вийшло за редакцією Михайла Грушевського 1921 року з передмовою Антуана Мейє, відомого філолога, професора Колеж де Франс та директора Інституту слов'янських студій. Оскільки головним завданням публікації було представлення тисячолітньої української літературної традиції, пов'язаної з європейською цивілізацією протягом століть, сьогодні доречно було б забезпечити перевидання цієї праці, так само як і «Нарису історії українського народу», який ми вже перевидали в новій редакції у видавництві Крістофа Шомана у 2022 році.

Звісно, тексти, представлені в зазначеному антологічному виданні, потребують уважного та критичного прочитання: мова застаріла, незначні виправлення видаються необхідними, а коментарі потребують більш детального викладу. Зрештою, літературний масив за такий тривалий період має значні прогалини (кількість важливих текстів, виявлених з початку XX століття, вражає нас уже в першому томі «Історії української літератури», виданої Інститутом літератури імені Тараса Шевченка Національної академії наук України), але якщо мати на увазі, що задум Михайла Грушевського полягав у створенні панорами літературного

життя в Україні через її визначальні тексти в широкому соціокультурному контексті (як продовження його видання «Нарису історії українського народу»), за яким мала відбутися публікація французькою мовою його ж «Історії української літератури», а також антології української літератури від другої половини XIX століття до 1920 року, можна оцінити системність і значущість франкомовного проекту, масштаби якого в подальшому не вдалося перевершити нікому.

Варто зауважити, що нове життя «Антології української літератури до середини XIX століття» мало би забезпечити знакове видання НТШ у Європі, «Антологія української літератури з XI до XX століття» (де представлена більшість опублікованих іще в 1921 р. перекладів), що вийшло у світ 2004 р. у київському видавництві Олени Теліги. Поряд із тим, воно не здобуло належного розголосу у франкомовному культурному контексті, адже після опублікування в Україні до останнього часу навіть не було присутнє в каталогах Національної бібліотеки Франції та в інших провідних наукових центрах і також потребує критичного аналізу, з подальшим перевиданням за французькою видавничою програмою.

Таким чином, засадничі принципи, закладені «Антологією української літератури до середини XIX століття» за редакцією Михайла Грушевського, окреслюють подальші перспективи для осмислення українського письменства в діахронічному аспекті, в контексті франкомовного культурного семіозису, і водночас заохочують до критичної рецепції, до перевидання з урахуванням вимог нашого часу та до продукування нових масштабних перекладних проектів для інтегрального охоплення української історії та культури, що передбачає залучення провідних вітчизняних і зарубіжних наукових діячів і митців, а також профільних інституцій.

Література

1. Anthologie de la littérature ukrainienne du XIe au XXe siècle / édité par M.Cadot, A.Joukovsky, V.Koptilov, E. Kruba, I.Popowycz. Kyiv: Editions Olena Teliha, 2004. 1202 p.

2. Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle. Avec un avant-propos d'A. Meillet et de M. Hrouchevsky. Paris, Genève, Prague: Giard et Cie, A. Eggimann, Librairie ouvrière, 1921. 144 p.

3. Hrouchevskyï M. Précis de l'histoire de l'Ukraine. Vol. 1–2. Rouen: Christophe Chomant éditeur, 2022. 162 + 160 p.

4. Hrushevsky M. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine**.** Paris, Genève, Prague: Giard et Brière, 1920. VIII + 256 p.

5. Tchystiak D. Anthologies de la poésie ukrainienne en français: problèmes et perspectives de réception diachronique. *Вчені записки ТНУ ім. В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2024. Т. 36. №.6. С.133–138.

Олександр Штоквиш,
кандидат філософських наук,
незалежний дослідник

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ ТА ВЕРСІЇ ЩОДО СМЕРТІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Академік Михайло Сергійович Грушевський, видатний український історик, політичний діяч, Голова Центральної Ради України, фундатор сучасного українознавства посідає ключове місце в історії нашої держави. Його раптова смерть 24 листопада 1934 року у Кисловодську залишається однією з найдискусійніших та найдраматичніших сторінок новітньої вітчизняної історії [1]. Офіційна радянська версія про раптову смерть від ускладнень звичайного фурункульозу /карбункульозу від самого початку викликала сумніви серед

сучасників та дослідників. Комплексний аналіз збереженої медичної документації, чекістських джерел та спогадів рідних дозволяє розкрити реальний перебіг останніх днів життя вченого та оцінити гіпотези щодо його насильницького усунення.

Смерть М. Грушевського неможливо розглядати у відриві від тогочасного суспільно-політичного контексту. Після повернення з еміграції у 1924 році та плідної наукової діяльності в ВУАН академік опинився під жорстоким пресингом з боку ОГПУ/НКВС. Проти вченого велася масштабна оперативна справа, його оточення було насичене інформаторами та агентурою НКВС. Згортання українізації, розгром академічних установ та початок масового терору робили Грушевського, як головного символу українського державотворення, «небезпечним елементом» для сталінського режиму.

У березні 1931 року Грушевського було заарештовано в Москві за фабрикованою справою «Українського національного центру» (УНЦ). Академіка фактично позбавили права повернення до України, зобов'язавши жити під постійним наглядом органів держбезпеки в Москві. «10 березня 1931 р., – писав Г. Костюк, – о півдесятої вечора його арештували агенти НКВД. 12 березня він вже був у Харкові на допиті в слідчого ГПУ УССР Южного. А ще через пару днів несподівано припинили слідство й відправили М. Грушевського назад до Москви. Тут його негайно звільнили з-під арешту, перепросили за турботи, порекомендували їхати в свою кімнату на Погодінці й жити там, мовляв спокійно. 18 чи 19 березня дружина М. Грушевського одержала від дочки з Москви нову телеграму: «Батько вдома, хворий, приїжджай». 20 березня Марія Сільвестрівна виїхала до Москви. З того часу вся родина академіка М. Грушевського живе разом в одній холодній і вогкій кімнаті на Погодінке в Москві, будинок чч. 2-3 приміщення 101» [4, с.84–85].

Наступні три роки Михайло Сергійович присвятив інтенсивній науковій роботі. Попри пильний нагляд НКВС – попервах він мав регулярно відвідувати ГПУ для «співбесід», згодом з цією метою до нього приходив спеціальний співробітник органів – академік працює в московських архівах, пише і навіть друкує низьку статей з історії української літератури та громадської думки XVIII ст. [3].

Водночас в Україні давалися взнаки наслідки Голодомору, «вмирали голодні люди і шалів постишєвський терор. Виарештували майже всіх учнів Михайла Грушевського. Розгромили Українську Академію наук і катедру історії України М. Грушевського. Від великих надбань нашого академіка залишилась руїна. Ті історики, що ще залишались на волі, після кількаразового арешту (як наприклад проф. О.П. Оглоблін та інш.) були в своїй праці цілковито паралізовані, іншим вона була заборонена, багато з них були репресовані. На партійному комуністичному полі відбувалися сенсації: розстріляли Ф.М. Конара (Палащука) та його; групу, розстріляли Коника та низку інших відповідальних робітників Наркомзему України. Застрелився М. Хвильовий (13 травня 1933 р.), отруївся поет Гірняк, застрелився директор Харківського Педагогічного Інституту Гаврилів, нарешті покінчив життя самогубством Нарком Освіти М.О. Скрипник (7 липня 1933 р.).» [4, с.85–86].

Восени 1934 року Михайла Грушевського раптово викликали до Л. Кагановича. Про що саме йшлося під час візиту невідомо, але після цього нагляд за академіком був послаблений. Більш того, йому запропонували поправити здоров'я в санаторії КСУ (Комітету Сприяння Ученим) на кавказьких Мінеральних Водах. М. Грушевський разом із дружиною Марією та донькою Катериною виїхав до Кисловодська на лікуванні. Саме там розгорнулася медична драма, задокументована у збережених аркушах історії хвороби [7].

На тлі виснаження у 68-річного вченого з’явилося гнійно-некротичне запалення в області шиї та міжлопаткової ділянки. У первинних діагнозах фігурував карбункул – важке гнійне запалення декількох волосяних мішечків та сальних залоз із розповсюдженням на підшкірну клітковину. В медичній картці М. Грушевського зафіксовані такі етапи хвороби:

14 листопада 1934 року в Кисловодській міській лікарні під ефірним наркозом вченому було зроблено множинні глибокі розрізи в області верхнього та нижнього карбункулів. Операцію проводив головний лікар лікарні Яків Хургін. У наступні дні, попри відсутність вираженого покращення, було виявлено масивні гнійні виділення.

16 листопада стан пацієнта залишався важким, спостерігалися приступи лихоманки. Було здійснено цитратне переливання 300 куб. см крові від доньки Катерини. Після маніпуляції відзначено різкий озноб – реакцію, яка свідчила про зростаючу інтоксикацію організму.

20–21 листопада запальний процес набув атипового та агресивного характеру. Набряк поширився вище до волосяної частини голови, сформувався новий абсцес біля лівої лопатки. 21 листопада під хлоретиловим наркозом виконано додаткові розрізи. Лікарі констатували: усі тканини просочені гноєм до глибоких шарів.

Повторне переливання крові 22 листопада не дало результату. Зростала серцево-судинна недостатність, з’явилися марення, пригнічення свідомості, зниження температури тіла нижче норми та ниткоподібний пульс.

24 листопада 1934 року о 14:00 М.С. Грушевський помер від сепсису (зараження крові) та гострої серцево-судинної недостатності.

В історіографії та медично-криміналістичних дослідженнях сформувалося декілька концепцій щодо загибелі Грушевського:

А. Офіційна медична (суто соматична) версія. Згідно з цим підходом, смерть стала наслідком природного важкого перебігу карбункульозу у літньої людини. Серед сприяючих факторів зазначаються:

1. Вік пацієнта (68 років) та загальне фізичне й психологічне виснаження через багаторічний тиск.

2. Можливе наявне супутнє захворювання – цукровий діабет (нерідкий супутник важких карбункулів, що пригнічує імунітет).

3. Відсутність у 1934 році антибіотиків (пеніцилін був упроваджений у клінічну практику пізніше), що робило сепсис смертельним у більшості випадків.

Б. Версія про лікарську халатність та непрофесіоналізм. Близькі та пізніші дослідники звертали увагу на дивні обставини лікування. Головний лікар Кисловодської лікарні Я. Хургін, який взявся оперувати Грушевського, за деякими джерелами, не мав належної хірургічної кваліфікації. Є свідчення, що дружина М.С. Грушевського «Марія Сильвєстрівна звернулася до нього з проханням дозволити запросити на операцію відомого їй лікаря, що саме тоді був у Кисловодську. Хургін категорично відмовив їй в цьому і поспішно операцію зробив сам» [4, с.87]. Час для оперативного втручання на ранній стадії було втрачено в санаторії, а самі розрізи та пізніші маніпуляції могли спричинити швидше поширення інфекції по судинному руслу.

В. Версія про сплановане ліквідування (умисне вбивство / медичний теракт). Більшість сучасних українських істориків та незалежних медичних експертів схиляються до думки, що смерть Грушевського була спецопорацією НКВС. На користь цієї гіпотези наводяться такі аргументи:

- Атиповий перебіг хвороби: сучасні медичні аналізи опису карбункулів (надані зокрема в листі Катерини Грушевської зі спецархівів) вказують на неприродне

розповсюдження виразок, що може свідчити про штучне інфікування або внесення токсинів [2].

- Поширена практика НКВС: на початку 1930-х років радянські спецслужби активно застосовували метод «медичного усунення» небажаних діячів (подібні підозри існують щодо смертей В. Куйбишева, В. Менжинського, М. Горького).

- Спеціальний контроль: свідчення про присутність біля Грушевського підставного медичного персоналу та контрольованість Кисловодської лікарні органами держбезпеки свідчать про створення умов, за яких кваліфікована допомога була умисно заблокована або викривлена [5; 6; 8].

Висновки. Аналіз історії хвороби Михайла Грушевського свідчить, що безпосередньою патологоанатомічною причиною смерті був сепсис, викликаний важким карбункульозом. Однак історичний контекст, задокументований фактаж оперативної розробки вченого та очевидні аномалії в перебігу лікування не дозволяють вважати цю смерть суто випадковою трагедією. Незалежно від того, чи йшлося про пряме інфікування/отруєння, чи про свідоме доведення до смертельного фіналу шляхом надання завідомо неадекватної хірургічної допомоги, відповідальність за загибель засновника української наукової історіографії лежить на тоталітарному радянському режимі.

Література

1. Гирич І.Б. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. 840 с.

2. Грушевська К.М. Останні дні Михайла Сергійовича Грушевського. *Український історик*. 1991. № 1–2. С. 138–144.

3. Даниленко В.М. Останнє десятиліття Михайла Грушевського: академічна діяльність і репресії (1924–1934 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 48–62.

4. Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (За советською пресою і спогадами сучасників) (1934-1954). *Український збірник*. Книга 1. Мюнхен, 1954. С.83–94.

5. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924–1934). К.: Україна, 1996. 330 с.

6. Панченко В.Є. «Справа УНЦ» і смерть Михайла Грушевського: нові факти та інтерпретації. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 2. С. 89–112.

7. Пиріг Р.Я. Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. НАН України; Інститут історії України. Київ, 1994. 353 с.

8. Шаповал Ю.І. Операція «Заповіт»: До історії загадкової смерті Михайла Грушевського. *Дзеркало тижня*. 2004. № 46. С. 18–19.

Наукове видання

Об’єднані Грушевським: українознавчі студії в Київському та Львівському університетах. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 160-й річниці з дня народження М.С. Грушевського (м. Київ, 29 вересня 2026 р.).

Підписано до друку 28.10.2026 Формат 21х29,7
Гарнітура Times New Roman Папір офсетний. Ум-друк. арк. 6,4
Обл.-вид. арк. 6,11 Наклад 100 прим.

Видавництво «Джура», 46010, м. Тернопіль, вул. Поліська, 5
Сайт: https://dzhura.te.ua/
Електронна пошта:dzhura09@gmail.com
контактний телефон: +38(098)432-62-72

Віддруковано в ФОП Дишлюк О. В.
09100, Київська область, місто Біла Церква, вулиця Некрасова, 95
контактний телефон: +38(097)657-24-80